

Заклад вищої освіти «Український католицький університет»

Факультет суспільних наук

Кафедра державного управління

Кваліфікаційна робота

на тему:

«Публічна політика впровадження доброчесності в програму шкільної освіти
як інструмент протидії корупції в Україні»

Виконала: студентка II курсу,
групи СПА-21

Галузі знань 28 «Публічне
управління та адміністрування»

Спеціальності 281 «Публічне
управління та адміністрування»

Освітньої програми «Публічне
управління та адміністрування»

Освітній ступінь магістр

Мошковська Д-І.Ю.

Науковий керівник:

к.е.н. Василиця О.Б.

Рецензент

Львів – 2023 рік

Мошковська Д-І. Ю. Публічна політика впровадження доброчесності в програму шкільної освіти як інструмент протидії корупції в Україні: Кваліфікаційна робота (281 «Публічне управління та адміністрування») / Д-І. Ю. Мошковська / Український католицький університет. Кафедра державного управління; Наук кер: к.е.н. Василиця О.Б. – Львів: УКУ, 2023. – 115 с.

Анотація. Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню доцільності впровадження політики доброчесності в програму шкільної освіти в Україні і надає рекомендації для її ефективної реалізації. У першому розділі розглянуто поняття «доброчесність» та «корупція», основні теорії дослідження корупції, та підходи до інтеграції доброчесності в шкільну освіту. У другому розділі роботи проаналізовано політику впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні та закордоном. У третьому розділі роботи надано рекомендації щодо політики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні. Зокрема, запропоновано рекомендації, щодо доцільності продовження реалізації політики, моделей впровадження та співпраці зі зацікавленими сторонами. Також надано конкретні рекомендації щодо планування розширення політики, співпраці з вчителями, фінансування та забезпечення сталості політики.

Ключові слова: корупція, протидія корупції, доброчесність, шкільна освіта, публічна політика

Abstract. The qualification work is devoted to the feasibility study of the integrity education policy integration into the school program in Ukraine and provides recommendations for its effective implementation. The first chapter discusses the concepts of "integrity", "corruption", the main theories of corruption, and approaches to the integration of integrity into school education. The second chapter analyzes the policy of implementation of integrity education into the school program in Ukraine and abroad. The third chapter provides recommendations on implementation of integrity education into the school program in Ukraine. In particular, recommendations are made on the feasibility of continuing policy implementation, implementation models, and cooperation with stakeholders. Specific recommendations are also provided for policy expansion planning, cooperation with educators, funding and ensuring policy sustainability.

Key words: corruption, anti-corruption, integrity, school education, public policy

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ КОРУПЦІЇ ТА ІНСТРУМЕНТІВ ЇЇ ПОДОЛАННЯ.....	8
1.1. Визначення основних понять: «корупція» та «добročесність»	8
1.2. Аналіз теоретичних підходів «суб’єкт-агент» та «суспільної дії» при вивченні корупції	19
1.3. Теоретичні засади інтеграції добročесності в освіту як інструменту протидії корупції.....	25
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ В ПРОГРАМУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТИ.....	36
2.1. Міжнародний досвід впровадження добročесності в програму шкільної освіти	36
2.2. Аналіз сучасного стану впровадження політики добročесності в програму шкільної освіти в Україні.....	46
2.2.1. Аналіз нормативно-правової бази впровадження політики добročесності в програму шкільної освіти в Україні	46
2.2.2. Аналіз практик із впровадження добročесності в програму шкільної освіти в Україні 2019–2023 рр.	51
2.3. Оцінка проблематики політики впровадження добročесності в програму шкільної освіти.....	54
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ В ПРОГРАМУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	79
3.1. Рекомендації для реалізації політики з впровадження добročесності в програму шкільної освіти в Україні.....	79
3.2. Дорожня карта для реалізації політики з впровадження добročесності в програму шкільної освіти в Україні.....	85
ВИСНОВКИ	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	98
ДОДАТКИ	106

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

- ДСЯОУ – Державна служба якості освіти України
- ЗМІ – Засоби масової інформації
- ІМЗО – Інститут модернізації змісту освіти МОН України
- ІППО – Інститут післядипломної педагогічної освіти
- КМУ – Кабінет Міністрів України
- МОН – Міністерство освіти і науки України
- НАБУ – Національне антикорупційне бюро України
- НАЗК – Національне агентство з питань запобігання корупції
- НАТО (NATO) – організація Північноатлантичного договору (North Atlantic Treaty Organization)
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- УІРО – Державна установа "Український інститут розвитку освіти"
- САП – Спеціалізована антикорупційна прокуратура
- США – Сполучені Штати Америки
- EUACI (European Union Anti-Corruption Initiative) – Антикорупційна ініціатива Європейського Союзу в Україні
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) – Організація економічного співробітництва та розвитку
- ТІ (Transparency International) – Міжнародна неурядова організація Трансперенсі Інтернешнл
- ТІ Ukraine (Transparency International Ukraine) – Український офіс міжнародної неурядової організації Трансперенсі Інтернешнл
- UNDP – (United Nations Development Programme) – Програма розвитку ООН
- USAID (United States Agency for International Development) – Агентство міжнародного розвитку Уряду США

ВСТУП

Актуальність. Згідно із результатами соціологічного опитування «Корупція в Україні 2022: розуміння, сприйняття, поширеність» корупція продовжує залишатися однією з найбільших проблем в Україні на думку громадян. Зокрема, понад 64% українців вважають корупцію серйозною проблемою і вона займає друге місце у рейтингу після збройної агресії РФ [1].

Корупція є глобальною проблемою, яка існує у всіх країнах світу, водночас дослідження причин корупції є відносно новим трендом у науковій думці, та розпочалося лише у другій половині ХХ ст.. Новим поглядом на причини корупції є теорія колективних дій, яка розглядає корупцію як проблему суспільного толерування цього явища [2].

До наукових роздумів над цим дослідженням нас привело запитання про корупційну поведінку громадян, чому деякі люди толерують корупцію, тоді як інші обирають добродесні стратегії поведінки у житті? І чи може держава через інструменти освіти впливати на розвиток добродесної поведінки у громадян?

Дослідження показують, що добродесність формується у ранньому віці. Відповідно до дослідження американського психолога П. Блума, діти вже у віці 3–15 місяців можуть розрізняти добро та зло. Більш складні риси, такі як щедрість, справедливість, жертвність, є вже набутими якостями, що формуються у дітей суспільством, у якому вони виховуються. Іншими словами, дитина переймає ті моделі поведінки, які бачить навколо себе [3].

В межах цієї роботи ми хочемо дослідити, чи може політика впровадження добродесності в систему шкільної освіти бути ефективним інструментом подолання корупції в Україні у довгостроковій перспективі та у якій спосіб вона має бути реалізована. Результати цього дослідження можуть складати основу для подальшого розроблення та реалізації публічної політики

з впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні та сприяти поширенню принципів доброчесності у суспільстві.

Мета кваліфікаційної роботи – дослідити доцільність публічної політики з впровадження доброчесності в програму шкільної освіти як можливого інструменту протидії корупції в Україні та створення рекомендацій щодо шляхів її імплементації.

Для досягнення поставленої мети були поставлені такі завдання:

- Розглянути основні теоретичні підходи до вивчення корупції, та впровадження доброчесності в освіту як інструменту подолання корупції.
- Провести порівняльний аналіз досвіду інших країн з впровадження доброчесності в шкільну освіту.
- Проаналізувати актуальний досвід України із впровадження доброчесності в шкільну освіту.
- Провести глибинні експертні інтерв'ю для визначення доцільності впровадження доброчесності як інструменту протидії корупції та оцінки рекомендацій щодо ефективної імплементації політики.
- Розробити рекомендації для ефективного впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні.

Об'єктом дослідження є публічна політика впровадження доброчесності в програму шкільної освіти.

Предмет дослідження – доцільність та шляхи реалізації публічної політики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти як інструменту протидії корупції в Україні.

Методи дослідження. У роботі використано найпоширеніші загальнонаукові методи: порівняння, аналіз, узагальнення, індукція. А також, відповідно до конкретних завдань роботи, використовуються такі методи як аналіз літератури, контент-аналіз нормативно-правового регулювання, контент-аналіз практик впровадження політики в Україні і закордоном, глибинні напівструктуровані експертні інтерв'ю.

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається з трьох основних розділів: теоретичного, аналітичного та проєктного, а також зі вступу, висновків та додатків. У першому теоретичному розділі розглянуто визначення основних понять: «корупція» та «доброчесність», основні теоретичні підходи до вивчення корупції «суб'єкт-агент» та «суспільної дії», теоретичні засади інтеграції доброчесності в освіту як інструменту протидії корупції на основі яких розроблена теоретична та методологічна модель дослідження. В аналітичному розділі ми розглянули міжнародний досвід впровадження доброчесності в програму шкільної освіти, проаналізували сучасний стан впровадження політики в Україні, а також шляхом проведення експертних інтерв'ю провели оцінку проблематики політики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти. Третій розділ містить рекомендації для реалізації політики з впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні, що створені на основі аналізу із попередніх розділів.

Кількість сторінок основного тексту у роботі – 93. Кількість рисунків – 1, кількість таблиць – 3. Додатки А, Б, В, Д розміщені на 10 сторінках. У роботі використано 76 назв використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ КОРУПЦІЇ ТА ІНСТРУМЕНТІВ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

1.1. Визначення основних понять: «корупція» та «доброчесність»

Часто дослідники, журналісти та інші громадські діячі, що займаються вивченням корупції порівнюють її із раковою пухлиною, яка роз'їдає «здорові» інститути держави, порушує суспільні процеси і проникає у всі сфери. Можемо припустити, що явище, знайоме нам під словом «корупція» існувало протягом усієї історії людства. Відколи існували особи, які займали владні посади та люди, чиє життя залежало від рішень таких осіб, створювався простір для використання влади для особистої вигоди. Серед збережених знахідок писемності стародавніх цивілізацій, таких як Стародавній Рим і Греція, є свідчення про те, що корупція була поширеною навіть у цих суспільствах [4]. Перша згадка про корупцію, як хабарництво та підкуп, належить до таких часових рамок, як розквіт цивілізації Межиріччя [5, с. 291].

Із розвитком суспільства розвинувся і погляд дослідників на корупцію, її поняття, розуміння її причин та наслідків. Сучасна держава, з великою кількістю державного апарату, бюрократії обґрунтованої ще на початку ХХ ст. Вебером, як синоніму раціонального управління суспільством, створили нові можливості для розвитку корупції, оскільки чиновники отримали контроль над ресурсами. Можливо, це стало одним із наслідків того, що бурхливе сучасне переосмислення корупції почалося в ХХ ст.. Сьогодні корупція залишається серйозною проблемою в усьому світі, і зусилля з її вирішення продовжують бути в центрі уваги політиків, організацій громадянського суспільства та міжнародної спільноти.

Зрозуміло, що розуміння корупції як явища буде відмінне серед представників різних цивілізаційних та культурних груп, галузей науки та

філософських підходів. Тому, незважаючи на таке тривале «життя» корупції як явища у суспільстві та значну актуалізацію проблеми в останні десятиліття, сформулювати визначення цього поняття нелегко. Ускладнює пошук такого визначення ще і відсутність єдності у питанні цінності дефініцій серед суб'єктів міжнародної нормотворчості, тому складаються полярні підходи. В одних документах визначенню поняття приділяють значну увагу, а в інших – визначення ігнорують. Для прикладу, такі важливі нормативні джерела на межі ХХ століття, як Конвенція Організації Об'єднаних Націй (ООН) проти корупції (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 31 жовтня 2003 р.) [6] та Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) 1999 р. [7], що безпосередньо створені для подолання корупції, не містять її дефініції.

Що ж до різниці у наукових поглядах на поняття визначення корупції, вони часто залежать від фокусу, який обирає дослідник: чи таке визначення фокусується на обов'язках і відповідальності посадовця, чи на дотриманні вимог права або юридично встановлених стандартів, чи то на більш широкому уявленні про протиріччя між неправомірним особистим інтересом і публічним інтересом [8 с. 6; 9].

Розпочнемо дослідження теми із пошуку визначення корупції, зокрема в українських джерелах. Наприклад, Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає «корупцію» у декількох значеннях, а саме: «1. корупція – це діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг та інших переваг; 2. корупція – це пряме використання посадою особою свого службового становища з метою особистого збагачення; 3. корупція – підкупність, продажність урядовців і громадських діячів.» [10]

Закон України «Про запобігання корупції» визначає корупцію як «використання особою ... наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття

такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі ... або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей» [11]. Очікувано, таке визначення є доволі навантажене кримінально-правовими ознаками. Воно не торкається багатьох сфер суспільного та побутового життя, де корупція також вкорінилася.

Водночас український дослідник М.І. Хавронюк у межах науково-практичного коментаря до Закону надає додаткові тлумачення поняття корупції. Він зазначає, що при даному законодавцем визначенні треба мати на увазі два важливих моменти: «1) неправомірна вигода залежно від конкретних обставин може бути метою, засобом або предметом корупційного правопорушення; 2) кількість суб'єктів корупції є різною залежно від її форми» [9, с. 46–47].

Український дослідник М. Мельник [9] розглядає корупцію як: 1) підкуп і продажність державних чи інших службовців (за такого підходу корупцію ототожнюють із хабарництвом); 2) зловживання владою чи службовим становищем, вчинене з корисливою метою; 3) зловживання владою чи службовим становищем, вчинене з будь-якої особистої зацікавленості; 4) використання службових повноважень, статусу посади, а також її авторитету та пов'язаних із ними можливостей для задоволення особистого інтересу або в групових інтересах; 5) елемент (ознака) або різновид організованої злочинності; 6) поняття, визначення якого обмежене лише загальними ознаками, відсутністю чітких формулювань, які б дали змогу виділити суттєві ознаки цієї правової категорії [9, с. 113–116].

В подальших роботах [13] автор пропонує розглядати корупцію як збірне поняття: «Корупція – це не стільки юридична, скільки соціальна та

економічна проблема. Як правова категорія корупція – збірне правове поняття, яке охоплює сукупність взаємопов'язаних правопорушень» [13, с. 37].

Вчені В.І. Мельченко та Ю.В. Деркаченко у статті про визначення поняття корупції доходять до такого, на їх думку, більш універсального, визначення корупції як «протизаконна експлуатація особою власних владних повноважень (посадового становища) з метою отримання вигоди матеріального чи нематеріального характеру у власних інтересах або для інших осіб» [8, с. 294].

Цікавий економічний погляд на питання корупції пропонує дослідниця С.В. П'ясецька-Устич. Вона зазначає, що «корупція – невід'ємна родова ознака розвитку ринкових капіталістичних відносин». За цією інтерпретацією, корупція розглядається як «породження капіталу, який все перетворює на товар, зокрема намагається комерціалізувати послуги державної влади і управління. У такому випадку, влада за своєю посередницькою природою схожа на гроші, а політична система – на ринок. Чисті суспільні блага, які монополюють державою, за своєю природою мають неринковий характер, однак одержувачі корупційної ренти перетворюють їх на товар» [14, с. 24].

Також дослідниця на основі праці “Controlling Corruption: a study of corruption and how to reduce it in developing countries” дослідника Р. Клітгарда описує корупцію із функціональної точки зору як: «1) використання державної влади в особистих інтересах; 2) загальне поняття, яке відображає значну кількість різних типів поведінки, включаючи прямі крадіжки (коли грошові засоби із державних фондів або державна власність використовується чиновниками для свого збагачення) і особисту зацікавленість (коли корумпований чиновник отримує особисту фінансову вигоду в результаті рішень, які він приймає, в межах виконання службових обов'язків)» [14, с. 21].

«Корупцію можна визначити як соціальне, системне явище, що полягає в неправомірному використанні особами, які мають владні чи управлінські

повноваження, власного становища, статусу, авторитету в особистих або корпоративних інтересах, що призводить до розкладання, деградації влади та соціального управління» – таке визначення пропонує дослідник В.М. Трепак [15, с. 192].

З іншого боку, О. Гус, розглядаючи поєднання конструктивістського та емпірико-аналітичного підходів до визначення корупції, зазначає, що «конструктивістські підходи головним чином зосереджуються на значенні, яке приписується порожньому означнику «корупція»». Порожній означник – це символічна вузлова точка для конструювання дискурсу та визначення проблематики. Тому дослідниця стверджує, що термін «корупція» не має фіксованого змісту [16, с. 183–184].

Що ж до міжнародних визначень, один із дослідників корупції ХХ століття кальвініст К. Фрідріх зазначає «аналізуючи поняття корупції, обов'язково зважати на те, що в англійській та інших мовах слово «корупція» має довгу історію дуже різних значень і конотацій» [17, с. 127–141]. Та попри це у іншій роботі про концепції корупції в історичній перспективі дослідник зазначає, що головний сенс у різних трактуваннях є спільним – це девіантна поведінка, що відхиляється від норми, яка є переважаючою у дійсності чи вважається такою в певному контексті, і має на меті отримання приватної вигоди суспільним коштом. Також він зазначає, що за цієї поведінки неважливо, чи була мотивація саме отримання приватної вигоди суспільним коштом, а важливим є саме факт, що приватна вигода була отримана в такий спосіб [16, с. 26].

Додамо, що етимологічно слово «корупція» походить із латинського «*corruptio*», що означає «підкуп, продажність; псування, розкладання; розтління», відповідно слово «корумпованість» похідне від латинського «*corruptere*» – «розтлівати» (прим. також «ламати»). «У римському праві визначення «*corruptere*» трактувалося так: «ушкоджувати, ламати, руйнувати, підкуповувати» та означало протиправні дії у судовій практиці, зокрема

перешкоджання нормальному ходу судового процесу або процесу управління справами суспільства» [18, с. 8].

Схоже до К. Фрідріха «класичне» визначення корупції подає Дж. Най – «зловживання державною посадою для особистого збагачення» [19, с. 419], проте у сучасних працях дослідники часто зазначають, що цьому визначенню бракує історичної та культурної нейтральності, адже «зловживання», «державна посада» і навіть «збагачення» можуть мати різні значення залежно від контексту. Це не обов'язково стосується лише різних культурних контекстів, але також поширюється на різні дискурси в межах одного культурного контексту [20, с. 375; 21]. Крім того, у тому, що зрештою називають корупцією, часто беруть участь не лише політичні діячі а й неурядові та міжнародні організації, а також ЗМІ.

Один із критиків визначення Дж. Ная, дослідник М. Філл зазначає, що існують значні проблеми із визначенням того, що таке політична корупція. Проте, існують випадки, які видаються беззаперечно корумпованими, де:

- 1) державний посадовець (А);
- 2) використовуючи повноваження, надані йому суспільством (Б);
- 3) і способом, що загрожує суспільному інтересу;
- 4) свідомо долучається до дій, у яких використовує посаду для явної особистої й приватної вигоди таким способом, який суперечить прийнятним правилам і стандартам дій державної служби в умовах існуючої політичної культури;
- 5) з тим, щоб принести вигоду третій стороні (В), надаючи В доступ до благ чи послуг, якого в іншому разі В не мав би [22 с. 42].

При цьому, М. Філл додає, що є значні відмінності в наповненні деталями цих компонент, однак, принаймні в деяких випадках, вони дають нам змогу розпізнати центральну групу випадків політичної корупції. Окремо дослідник зазначає, що питання визначення корупції потрібно досліджувати

надалі із огляду на те, як відрізнити її серед інших форм політичних негативних дій (наприклад, некомпетентності) [22, с. 41].

Позиція М. Філпа є доволі пов'язаною із позицією деяких науковців, які визначають корупцію як «парасольковий термін» для багатьох інших практик пов'язаних із негативними політичними діями, як-от клієнтизм, покровительство, захоплення держави або шахрайство, хабарництво, визискування [23; 24, с. 2–3].

Р. Клітгард вказує, що для аналізу корупції можна використовувати модель патрон-агент-клієнт, яку можна охарактеризувати як економічний підхід до корупції. На основі цієї моделі дослідник виводить формулу – корупція дорівнює монополія плюс довільна підзвітність. Тобто, за умови відсутності підзвітності та при наявності будь-яких зосередження чи монополії, зростають ризики і можливості для корупції та корупційних зловживань [25, с. 52, с. 88; 26, с. 24]. Ми детальніше розглянемо підходи до подолання проблем корупції, зокрема, патрон-агент-клієнт у наступному розділі роботи.

«Згідно з Резолюцією VIII Конгресу ООН із запобігання злочинності «Практичні заходи боротьби з корупцією» (Гавана, 1990 р.), корупція – це «порушення етичного (морального), дисциплінарного, адміністративного, кримінального характеру, що проявилось в протизаконному використанні суб'єктом корупційної діяльності свого службового становища»» [9, с. 46].

ГО Трансперенсі Інтернешнл Україна, яка є акредитованим представником глобального руху Transparency International, що комплексно підходить до розробки і впровадження змін задля зниження рівня корупції надає таке визначення: «Корупція – це зловживання владою або службовим становищем задля отримання незаконної вигоди: майна, грошей, пільг, послуг чи негрошової вигоди. Корупція може набувати багатьох форм, таких як хабарництво, розкрадання, кумівство, шахрайство та зловживання державними ресурсами» [27]. На нашу думку, таке визначення враховує

значну кількість наукових поглядів на проблему визначення поняття корупції і надалі ми послуговуватимемось цим поняттям саме у такому значенні.

Підсумовуючи все вищенаведене хочемо зазначити, що попри існування явища корупції протягом тривалого часу життя людства, особливо насторожують деякі економічні та антропологічні підходи, що схиляються до доволі релятивістського визначення поняття корупції. Дослідник Робертсон зазначає «... антропологи схильні тлумачити корупцію крізь призму зіткнення універсальних бюрократичних норм і особливих культурних цінностей, тобто сповідуючи підхід, що схильний виправдовувати простодушного одержувача або надавача подарунків і звинувачувати зовнішні сили, на кшталт міжнародної експансії капіталу» [28, с. 8]. Ми розділяємо погляд дослідника Х. Алатає з роботи «Соціологія корупції», що такий релятивізм є нічим іншим, ніж проявом наївності західної науки та її поблажливостю по відношенню до незахідних суспільств [9, с. 46–47; 29].

Трасперенсі додає у своєму визначенні, що корупція може мати серйозні наслідки, зокрема нераціональне використання державних ресурсів, підірив довіри до державних інституцій і збереження бідності та нерівності. Вона є головною перешкодою для економічного розвитку, оскільки вона перешкоджає інвестиціям та інноваціям, і може послабити верховенство права та демократію, дозволяючи тим, хто при владі, діяти безкарно [27].

Співзвучно зазначає М.І. Хавронюк: «загальна підкупність і продажність створюють обстановку підозри і ворожості кожного до усіх, усіх до кожного і заважають громадській злагоді в країні. Корупція щодня і щогодини витискує на периферію світового прогресу і просто викрадає наше майбутнє» [30, с. 33].

Формуючи дослідження на основі Українського досвіду антикорупційних практик, можемо підсумувати, що в авторів немає підстав стверджувати, що в Україні є нерозуміння проблеми корупції через культурні норми, що підтверджується численними дослідженнями [1].

Поняття доброчесність та доброчесна поведінка часто зустрічаються при вивченні корупції та подолання її негативних наслідків. За визначенням великого тлумачного словника «доброчесність» означає «висока моральна чистота, чесність» [31].

У латинській мові є відповідник українського слова доброчесність – «*integritas*», яке означає розсудливість, цілісність і завершеність. А у переносному значенні – «чистоту, правильність та невинність». В англійській мові зберігся корінь цього слова (*integer* – цілий). Англійське «*integrity*» позначає стан цілісності, об'єднання, а також якість чесної людини, яка має сильні моральні принципи [32].

Відповідно до статті 4 Закону України «Про державну службу», від 10.12.2015 №889-VIII – принцип доброчесності це спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час виконання наданих йому повноважень [33].

Формулювання поняття «доброчесність» у Законі «Про державну службу» доволі схоже до трактування доброчесності, що подає Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD). А саме «послідовне узгодження та вірність загальноприйнятим етичним цінностям, принципам та нормам для обстоювання та визначення пріоритетності суспільних перед приватними інтересами в державному секторі». В OECD радять країнам впроваджувати та розвивати доброчесність не тільки на держслужбі, але й на рівні всього суспільства [34].

Нещодавно випущений навчального посібник «Виховання доброчесності та зниження ризиків корупції» за редакцією І. Руснака, цитує альтернативне визначення поняття доброчесності від експерта – аналітика ТІ Україна, Сергія Гули: «Доброчесність – це необхідна морально-етична складова діяльності державного службовця, яка визначає межу і спосіб його поведінки, що базується на принципах доброго ставлення до громадян та

чесності у способі власного життя, виконанні своїх обов'язків та розпорядженні державними ресурсами» [18, с. 23].

Також автори посібника додають, що «доброчесність і прозорість – це ті інструменти, які можуть допомогти знизити рівень корупції та корупційних ризиків». «Для запровадження, зміцнення доброчесності та зниження корупційних ризиків, крім політичної волі важливими є: поширення знань щодо антикорупційних основ, створення груп однодумців та обговорення проблем, пов'язаних з корупцією» [18, с.26].

Таблиця 1.1

Типи порушень доброчесності

Терміни англійською мовою	Переклад
Corruption: bribing	Корупція: підкуп
Corruption: favoritism	Корупція: фаворитизм
Conflict of interest (gifts, jobs, etc.)	Конфлікт інтересів
Fraud and theft of resources	Шахрайство та розкрадання ресурсів
Waste and abuse of resources	Марнотратство та зловживання ресурсами
Break rules/misuse power (also for the organization)	Порушувати правила/зловживати владою (також для організації)
Misuse and manipulation of information	Зловживання та маніпулювання інформацією
Indecent treatment (intimidation, discrimination)	Непристойне поводження (залякування, дискримінація)
Private time misconduct	Неправомірна поведінка в особистий час

Складено за [36, с. 23]

У працях закордонних авторів можна виділити принаймні вісім трактувань поняття доброчесності: цілісність і когерентність; професійна відповідальність; моральна рефлексія; цінності, такі як непідкупність, закони та правила; моральні цінності та норми; і зразкова поведінка [36, с. 19]. У межах цієї роботи ми не будемо детально розглядати ці філологічні та етичні

розуміння терміну в англійській мові, натомість зосередимось на трактуванні доброчесності у публічній сфері, що нероздільно розглядається у контексті корупційної поведінки.

Досліджуючи доброчесність у контексті «корупції» та «державного управління» сучасний дослідник Л. Губертс виділяє Таблицю із типами порушень доброчесності (Табл 1.1). Дослідник зазначає, що ця типологія була розроблена крок за кроком, базуючись на кількох масивах знань у дослідженнях корупції та доброчесності в поліції, досліджень доброчесності врядування, а також, наприклад, досліджень організаційної неправомірної поведінки. [36, с. 23]

Чому увага зосереджена на (порушеннях) доброчесності, а не на привабливій концепції корупції? Автор виділяє декілька причин для дослідження доброчесності разом із поняттям корупції (а не лише корупції): 1) зосередження на моральному вимірі (поведінки) окремих осіб, організацій і навіть країн (а також на тому, яка поведінка порушує відповідні моральні цінності та норми), за визначенням, вимагає широких рамок. 2) безумовно, варто знати більше про кількість хабарництва та фаворитизму в уряді та адміністрації (корупція), також важливо дізнатися більше про такі порушення, як марнотратство та зловживання (державними) ресурсами; дискримінація; неправомірне використання повноважень; і порушення особистого часу. Таким чином, здається корисним чітко розрізняти підтипи «корупційної» або «неетичної» поведінки (або порушення доброчесності) [36, с. 23–24].

Підсумовуючи можна зазначити, що поняття доброчесності та доброчесної поведінки є безумовно ширшим за те, що ми розуміємо під поняттям «корупція». Тому важливо не розглядати корупцію як синонім усіх видів протиправних дій посадовців у частині дій, що суперечать суспільним інтересам. Тобто, коли все, що є неетичним, називається корупцією, стає критично важливим розрізняти корупцію, щоб протидіяти різновидам з різноманітним порушень доброчесності (наприклад, дискримінації та

маніпулюванню інформацією). Виходить, що не усі порушення доброчесності є корупцією, проте усяка доброчесна поведінка не може бути корупцією, а отже можемо припустити що розвиток доброчесності у суспільстві є одним із критеріїв викорінення корупції. Детальніше навчання доброчесності буде описане у наступних підрозділах.

1.2. Аналіз теоретичних підходів «суб'єкт-агент» та «суспільної дії» при вивченні корупції

Попри те, що питання існування корупції є давнім явищем, дослідження цієї теми, а тим паче, формування поглядів на її розв'язання, у науковій дискусії є досить новим трендом. Дослідниця О. Гус зазначає, що до 2000-го року дослідженням корупції вважалось виключно економічною темою і вивчалось в інших дисциплінах виключно як виняток із правил. На початку 2000-х років, коли міжнародні організації почали впроваджувати більше політик щодо державних антикорупційних стандартів, соціологи та політологи почали приділяти більше уваги дослідженню корупції, зокрема дослідниця додає графік (Рис. 1.1) на позначення тренду [37, с. 14].

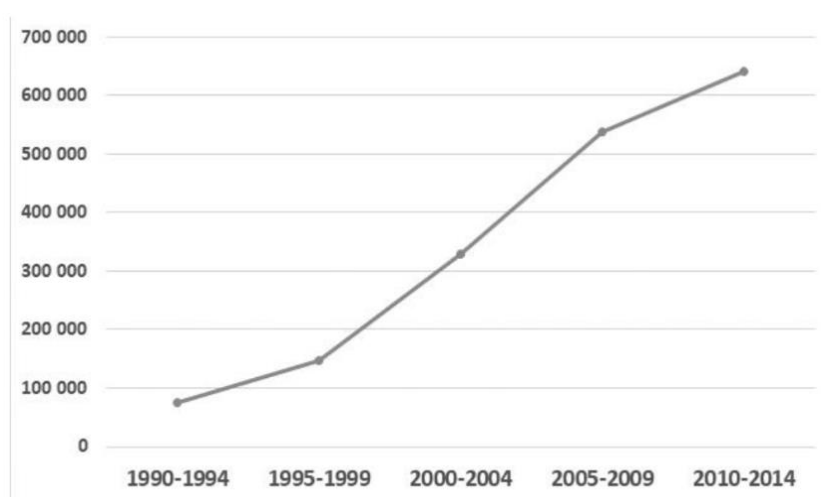

Рис. 1.1 Кількість публікацій на тему корупції у пошуковій системі Google між 1990 та 2014 [37, с. 14].

Існує безліч моделей та підходів, які намагаються найбільш повно розкрити причини виникнення корупції. Наприклад, дослідниця С.В. П'ясецька-Устич виділяє такі основні підходи до інтерпретації поняття: корупції раціоналістичний підхід (економіка злочинності), теорія рентоорієнтованої поведінки, інституціональний підхід, модель «принципал – агент», теорія опортуністичної поведінки, класичний лібералізм [38, с. 21]. А дослідник Г. Кохан у роботі «Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз» розглядає такі підходи: моралізаторський, нормативний, структурно-функціональний, теорія ігор, компаративістський підхід, біхевіоралістичний підхід, соціологічний підхід, мережевий підхід, плюралістичний підхід [39].

І хоча насправді є десятки моделей та теорій, що намагаються пояснити у чому основна причина існування корупції, найбільш критичний і відмінне трактування у них зазвичай будується на тому, як поставлено дослідницьке питання відносно вчинку людини, тобто хабарництво – як індивідуально-раціоналістичне явище чи соціальна хиба. Інакше у науковій думці це ще розглядається як два теоретичних підходи – «*homo economicus*» та «*homo sociologicus*». Для ідеї «економічної людини» притаманно центрально розглядати рішення людини як такі, що базуються на раціональності та які повністю орієнтовані на задоволення власних потреб та інтересів. Важливими особливостями тут є те, що «раціональність» стосується засобів, за допомогою яких задовольняється інтерес, а визначаються вони такими, якщо обрані засоби об'єктивно здатні реалізувати поставлене завдання [40, с. 32]. За такого підходу корупція є засобом за допомогою якого людина може задовольнити свої інтереси, а те, чи приймає вона таке рішення є радше питанням співвідношення ризиків та переваг.

Серед підходів заснованих на парадигмі «економічної людини» найпопулярнішим сучасним підходом є «суб'єкт-агент», що набув особливої популярності на межі ХХ та ХХІ ст.. Теорія «суб'єкт-агент» проводить аналіз

корупції у контексті взаємодії та взаємозв'язків всередині та за межами державних органів і ґрунтується на двох основних припущеннях: (1) що існує конфлікт цілей між так званими «суб'єктами» (які, як припускається, втілюють інтереси суспільства) та агенти (які, як припускається, віддають перевагу корупційним операціям, оскільки вигоди від таких операцій переважають витрати) та (2) що агенти мають більше інформації, ніж суб'єкти, що призводить до інформаційної асиметрії між двома групами гравців [25, с. 52; 41, с. 507].

Отже, можемо говорити, що за цього підходу корупція виникає тоді, коли агент користується цим викривленням у наявності інформації і вчиняє невідповідно до інтересів суб'єкта, а радше відповідно до своїх власних інтересів. Дослідники також зазначають, що існують різні підходи до розуміння того, кого вважати суб'єктом, а кого агентом. До прикладу, існують праці, що обґрунтовують такі відносини у межах правителя (суб'єкт) – бюрократії (агент), правителя (суб'єкт) – правлячої еліти (агент), громадяни (суб'єкт) – правителі (агент) [42, с. 4]. Проте, незалежно від трактування дійових осіб цієї формули, незмінно у підході домінує думка, що корупція це проблема, що лежить у площині діяльності агента. А суб'єкт, якщо хоче протидіяти цій корупції, має перебирати на себе функції контролю за діяльністю агента.

Інший підхід – «соціальної людини» – трактує корупційну поведінку людини як наслідок норм соціального середовища у якому взаємодія окремих людей вибудовується згідно з їхніми очікуваннями щодо того, як поведеться кожен з учасників. При цьому очікування зазвичай формується на основі прийнятих у суспільстві правил, які індивіди засвоюють у процесі соціалізації. Також, наприклад, дослідник Б. Ротштейн додає до чинників соціального пояснення корупційної поведінки рівень довіри, зазначаючи, що поведінка людей у суспільстві, їх готовність довіряти іншим людям і дотримуватись загальних правил гри насамперед залежать від їхніх уявлень про те, чи можна

довіряти інститутам влади у цій державі. Автор додає, що недовіра до державних органів та посадових осіб через їхню корумпованість (істинну чи очікувану) породжує недовіру на міжособистісному рівні між людьми у цьому суспільстві [43, с. 1010].

Значний внесок до розуміння принципів корупційної поведінки у межах соціального підходу внесли Х. Маркетт і К. Пайффер через розвиток теорії колективних дій, що є однією із найбільш популярних сьогодні. Вони наголошували на соціальній обумовленості рішення про участь чи неучасть у корупційних практиках, а також зазначали, що індивідуальне рішення співвідноситься із колективним вибором [2, с. 11].

Схожу думку, поєднану із критикою теорії «суб'єкт-агент» просувають у своїй статті «Why Anticorruption Reforms Fail – Systemic Corruption as a Collective Action Problem» дослідники А. Персон, Б. Ротштейн, Дж. Теорелл [42]. Одне із запитань, що вони висувають: «що робити, якщо суб'єкт [прим. із теорії «суб'єкт-агент»] також є корумпованим?» На їх думку, за такої ситуації, теорія «суб'єкт-агент» перестає пропонувати дієві розв'язання проблеми. Інше запитання, що вони виділяють: «як вийти із дилеми коли, законодавство країни є зразковим із точки зору антикорупції, натомість реально на практиці воно не втілюється?», додаючи, що на практиці немає того самого суб'єкта, який був би постійним монітором для агента [42].

Тому А. Персон, Б. Ротштейн, Дж. Теорелл ставлять собі за завдання зрозуміти, чому люди продовжують займатися корупційною діяльністю, навіть якщо мають як засоби, так і інформацію для того, щоб діяти інакше, добросовісно. Доходячи до того, що 1) у різних культурах суспільне сприйняття поняття «корупція» значно відрізняється, 2) попри бажання «навчити» суспільство несприйняттю корупції, часто навіть найбільш корумповані суспільства уже мають дуже високий рівень морального несхвалення корупції 3) за обставин проживання у корумпованому середовищі індивіди обирають не покарання за корупційну поведінку, а навпаки толерують її, тим самим

діючи на зміцнення корупційної системи. На основі цих даних та досліджень формується їх погляд на корупцію як на проблему колективної дії [42].

У підсумку, дослідники визначають головним фактором теорії колективної дії, від якого залежить корупційність тієї чи іншої країни, те наскільки очікуваною є корумпована поведінка у цьому суспільстві. У такій нечесній грі втрати від чесності є високими, і побудує переконання про те, що така одинична поведінка не змінить правила гри у державі загалом. Так, навіть якщо учасники усі усвідомлюють, що усі виграють від викорінення корупції, вони не можуть повірити в те, що хтось буде утримуватися від неї, таким чином актори не мають причини самим утримуватися від давання і вимагання хабарів [42, с. 9].

Співзвучно додають Г. Ерлінгссон та Г. Крістінссон, що за умов суспільного прийняття корупції, навіть найменш толерантні до корупції люди зрештою терпітимуть або слідуватимуть корупції, так як на їх думку буде простіше скористатися можливістю терпіти корупцію або діяти корумповано, незважаючи на власні добродесні переконання [44 с. 143].

За таких умов прихильники концепції колективної дії обстоюють думку про те, що у практичній площині головним завданням у боротьбі із корупцією є зміна переконання акторів щодо того, як найімовірніше, будуть діяти «всі» інші актори, щоб більшість акторів діяли чесно. В свою чергу, невдалі спроби реформ можуть спровокувати навіть більше відчуття «безвиході» в корупційній грі. Існує також думка, що для реального результату всю систему необхідно «розхитати», дати великий поштовх, щоб люди у суспільстві зрозуміли, що почалася «нова гра». Часто наводяться приклади Гонконгу та Сінгапуру, де державні службовці вищого рівня стали взірцем для наслідування. За логікою теорії колективної дії, в основі стратегії має бути реальне переконання людей, про те, що запроваджені формальні механізми контролю не є фасадом. Деякі автори також наводять приклад створення «коаліції реформ», до яких належать представники еліт по всій країні,

представники приватного сектору та громадянського суспільства, що мають спільні цілі, які перетинаються між собою [45, с. 9].

Разом із цим, хоч методи запропоновані у межах «суб'єкт-агент», на думку А. Персон, Б. Ротштейн, Дж. Теорелл не досягли значного успіху (із посиленням на індекс сприйняття корупції від ТІ), дослідники визнають, що інструменти запропоновані у межах підходу «суб'єкт-агент» для протидії корупційній поведінці (запровадження справедливого судочинства, що збільшує ймовірність викриття, зменшення кількості десижинмейкінгу в одних руках, зниження монополізації через розвиток конкуренції тощо), призвели до просування правових та інституційних реформ у багатьох країнах і привернули необхідну увагу до питання корупції [42].

На нашу думку, обидві теорії не так вже і суперечать одна одній, як це часом хочуть протиставити прибічники цих теорій. Навпаки, без інструментів розроблених у межах теорії «суб'єкт-агент» важко уявити реалізацію теорії колективної дії на практиці. Разом із цим, необхідно визнати, що теорія колективної дії краще досягла суті причин корупції і напрацювання щодо реальних поведінкових особливостей людей в корумпованих суспільствах є визначальними. Основною цінністю теорії колективної дії хочемо виділити переведення фокусу на суб'єкта корупції і це розширює поле діяльності для боротьби із корупцією від державних органів та чиновників на усіх людей у державі та суспільстві.

Серед прикладів практичної реалізації антикорупційних реформ в Україні, можемо оглядово зазначити, що як і у більшості країн світу, що мають високий корупційний показник, у нас домінує використання інструментів теорії «суб'єкт-агент». Наприклад, запровадження електронного декларування доходів та майна чиновників і політиків в Україні, електронних конкурентних публічних закупівель ProZorro або реформа судочинства, створення спеціалізованих антикорупційних органів – відповідає класичним описам

теорії «суб'єкт-агент» за якої громадянське суспільство є монітором корумпованого «агента».

Натомість, певна діяльність Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) відповідає ідеям подолання корупції із теорії колективної дії. Коли НАЗК публічно розповідають про свою діяльність, намагаючись впливаючи на суспільну думку, що антикорупційна діяльність існує, а також працюють із освітою, сіючи ідею конкретного нетолерування корупції на практиці. Окрім цього, на нашу думку, НАЗК намагаються на базі своєї установи побудувати коаліцію боротьби із корупцією за участі інших стейкхолдерів [46].

Підсумовуючи, зазначимо, що попри сучасну критику теорії «суб'єкт-агент», її інструменти не є такими вже неефективними в Україні. Наприклад, запровадження системи ProZorro чи електронне декларування доходів та майна чиновників і політиків, призводять до зміни статусу кво, що відповідає передумовам теорії суспільних дій. Але на нашу думку для руху у сторону викорінення із суспільної свідомості думки про те, що зміни в Україні неможливі, потрібно створювати нові, відповідні до контексту, інструменти, із врахуванням теорії колективної дії. На нашу думку освіта, зокрема, шкільна, у яку було б наскрізно вбудоване нульове сприйняття корупції та засади доброчесності у довготерміновій перспективі сприятимуть такому результату, тому у наступних розділах ми детальніше розглянемо цю тему.

1.3. Теоретичні засади інтеграції доброчесності в освіту як інструменту протидії корупції

Якщо розглядати корупцію як одну із перешкод на шляху до розвитку країни, зростає усвідомлення про її загрозу для країни, це породжує гострішу необхідність пошуку нових та удосконалення «старих» інструментів для її подолання. Зокрема, більшість сучасних та часто вживаних інструментів

сучасного публічного управління для протидії корупції були логічним продовження і продуктом напрацювань теорії «суб'єкт-агент», що ми розглядали у попередньому розділі. Водночас із розвитком нового погляду на проблему корупції, змінився і фокус на пошук нових інструментів, зокрема орієнтованих на зміну суспільної «нормалізації» ставлення до корупції.

Одним із цих інструментів дослідники та міжнародні організації визначають створення системи антикорупційного виховання, яке ми розглянемо нижче. Так, навчання доброчесності, яка означає послідовне узгодження та вірність загальноприйнятим етичним цінностям у поведінці і прийнятті рішень, передбачатиме, що якщо люди знають, що такі принципи існують і розуміють їх важливість. Освіта із інтеграцією доброчесності передбачає перш за все надання добрих практик поведінки у різних ситуаціях, що можуть вести до корупції. У підсумку це має сприяти тому, що люди будуть більш схильні дотримуватись принципів доброчесності через кращу усвідомленість про те, як їхні дії впливають на інших, а також на економіку і суспільство в цілому [47, с. 1-2].

Однак, варто зазначити, що тут і надалі у роботі ми не передбачаємо, що освіта із інтеграцією доброчесності є єдиним та вирішальним рішенням для подолання корупції в Україні. Інші заходи, зокрема, зміни до законодавства, удосконалення судочинства та створення ефективною системи контролю за використанням державних коштів, також є необхідними кроками для протидії корупції. Попри це, інтеграція доброчесності в освіту є відносно новим та інноваційним інструментом, що на нашу думку заслуговує на увагу і потребує детальнішого аналізу.

На думку дослідників Вільямсона та Айзена, громадяни можуть подолати проблему колективних дій, відповідно, корупційну поведінку, відповідно до попередніх підрозділів, за трьох умов: політична діяльність, кворум та ефективність групи. Політична діяльність означає, що особа повинна вірити, що вона може і повинна брати участь у політичній сфері.

Кворум означає впевненість на індивідуальному рівні, що інші братимуть участь у достатній кількості для забезпечення впливу. Ефективність групи означає, що індивід повинен вірити, що якщо група діє, відбудуться значні зміни [48, 17]. Можемо припустити, що інтеграція доброчесності в освіту може бути чинником, що впливатиме на розв'язання проблеми колективних дій у трьох зазначених умовах, а особливо вона впливатиме на формування кворуму.

Ця думка є співзвучною рекомендаціями Організації економічного співробітництва та розвитку щодо суспільної доброчесності. Організація підкреслює важливу роль освіти в боротьбі з корупцією і закликає країни підвищувати обізнаність про переваги суспільної доброчесності, зменшити толерантність до порушень стандартів громадської доброчесності та сприяти громадянській освіті щодо суспільної доброчесності, особливо в школах [49].

Також Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції у статті 13 закликає країни вжити відповідних заходів для сприяння активній участі осіб і груп поза державним сектором, таких як громадянське суспільство, неурядові організації та громадські організації, у запобігання та боротьбу з корупцією, а також підвищення обізнаності громадськості щодо існування, причин, тяжкості та загрози, яку створює корупція. В тому числі через здійснення заходів щодо інформування громадськості, які сприяють розвитку нетерпимості до корупції, а також створення програм громадської освіти, включаючи шкільні та університетські навчальні програми [50, с. 15–16].

Дослідник А.І. Богданенко зазначає, що «просвітництво і виховна робота з формування у громадян антикорупційного світогляду є частиною антикорупційної державної політики щодо усунення причин і умов, що породжують і живлять корупцію в різних сферах життя. Важливою складовою у формуванні антикорупційного світогляду є використання потенціалу виховної роботи в закладах освіти. З огляду на те, що основною метою антикорупційного виховання є формування громадянської свідомості, то

найбільш сприятливим для його інтеграції середовищем є соціальні дисципліни: суспільствознавство, історія, політологія, етика і ін.». Також він визначає, що за таких умов «очікуваний результат антикорупційного виховання – це особистість, що наділена знаннями про небезпеку, яку представляє корупція для добробуту суспільства і безпеки держави, яка не мириться з проявами корупції та здатна і бажає усунути це явище» [51, с. 17].

Дослідники із команди антикорупційних радників U4, що зосереджена в Chr. Michelsen Institute (CMI) у Норвегії у публікації про виховання цінностей для суспільної доброчесності зазначають, що сучасні дослідження підкреслюють необхідність мобілізації всього суспільства, в якому громадяни не лише можуть притягнути уряд до відповідальності за порушення доброчесності, але й розуміти та брати свою власну відповідальність за чесність. Засоби правового захисту не можуть бути застосовані точно в кожній ситуації, з якою стикається особа, що приймає рішення, і часто буває так, що ті хто приймають рішення мають гнучкість у застосуванні закону. У таких випадках дослідники зазначають, що цінності та етика допомагають їм це зробити справедливим і прозорим способом [47, с. 1].

Також на їх думку молодь займає центральне місце в загальносуспільній культурі доброчесності, а освіта – це важливий інструмент для їх досягнення. «Освіта із компонентом доброчесності залучає молодь у постійний діалог та дослідження їхніх ролей та обов'язків як громадян. Якщо така освіта є якісною, вона може допомогти молодим людям удосконалюватися цінності доброчесності протягом усього життя та може дати їм навички та знання для підтримки їхніх ролей та обов'язків» [51, с. 1].

Відомий дослідник П. Кольєр у своїй статті «The C-word» (переклад «Слово на «К»») говорить, що коли переважаючі норми дозволяють або заохочують людей обходити певні правила, проблема колективних дій загострюється і він припускає, що рішенням у цій ситуації є створення «нового загального знання». Мета цього знання полягає в тому, щоб «усі в

суспільстві знали, що корупційний вчинок підриває колективну цінність, за умови щоб усі знали, що всі це знають». Тому роль освіти у визначенні суспільних норм і цінностей доброчесності та їх поширенні в суспільстві має вирішальне значення для протидії корупції [52].

Отже на основі вищезазначених робіт можемо стверджувати, що потенційні наслідки освіти із прикладами доброчесної поведінки, а саме розуміння того як чинити правильно і віра у те, що усі в суспільстві мають діяти і діятимуть доброчесно, є фактично одним із елементів, який прихильники теорії «колективних дій» шукають для подолання корупційної поведінки суспільства.

Додаткове запитанням в межах цього підрозділу бачимо наступне – чи можемо ми стверджувати, що використання системи освіти може бути ефективним інструментом для формування суспільних норм і цінностей. А також, попри існуючу доволі популярну практику впровадження різних освітніх програм чи справді вони є ключовим інститутом за допомогою яких норми та цінності суспільства можна впроваджувати та розвивати?

Важливим у цьому контексті є коментар В. Шульц, Дж.Ейнлі, Дж. Фрейллон, Б. Лосіто, Г. Агрусті у роботі «International Civic and Citizenship Education Study 2016 Assessment Framework»: «Дослідження пов'язані із вивченням результатів навчання громадянської освіти має брати до уваги контекст, у якому відбувається це навчання. Молодь розвиває своє розуміння громадянських ролей у сучасному суспільстві за допомогою діяльності та досвіду, які відбуваються вдома, в школах, гуртках і в широкій спільноті. Тому важливо визнати, що на когнітивні та емоційно-поведінкові результати навчання молодих людей потенційно можуть впливати змінні, які можуть бути розташовані на різних рівнях у цій багаторівневій структурі» [52, с. 39]. Що дає нам установити до того інтуїтивне розуміння того, що шкільна чи університетська освіта є одним із декількох інститутів формування цінностей та норм молоді.

Разом із тим, підтвердження ефективності освітніх програм у формуванні громадянських норм та цінностей існують. Наприклад, OECD вважає, що результати програм громадянської освіти свідчать про те, що така освіта може мати позитивний вплив на молодь [48].

Дослідження Дж. Фрайлон, В. Шульце та Дж. Ейнлі проведене у декількох країнах Азії наводить докази того, що освітні програми можуть посилити несприйняття молодими людьми корупції та зменшити ймовірність того, що вони будуть толерантно ставитися до правопорушних дій або брати в них участь [54, с. 11].

Дослідник С. Пенсер у межах роботи про причини зниження громадянської активності в останні десятиліття та можливості їх подолання зазначає, що за останні 30 років люди менше голосують, беруть участь у меншій кількості громадських організацій і, загалом, менше пов'язані зі своїми громадами та нацією. Його дослідження свідчать про те, що школи відіграють активну роль у сприянні громадянській участі через навчальні плани та програми. А також, що програми громадянського спрямування можуть бути ефективними для забезпечення довгострокової громадянської участі, якщо учителі дотримуються певних принципів, наприклад, заохочують учнів розмірковувати та обговорювати свій досвід. За висновком дослідника, школи, які сприяють повазі серед учнів, дозволяють учням відкрито висловлювати свої погляди, почуваячись у безпеці, та пропонують широкий спектр позакласних заходів, з більшою імовірністю виховуватимуть учнів, які у майбутньому стануть активними громадянами. Також, 15-річне довготривале дослідження показало, що дорослі, які відвідували школи, де заохочувалась громадянська освіта, продемонстрували більшу громадянську активність, таку як активне голосування та волонтерство [55, с. 37–50].

Інші дослідження також виявили, що система освіти може формувати суспільні цінності доброчесності. Наприклад, згадане вище дослідження В. Шульце, Дж. Ейнлі, Дж. Фрейллон, Б. Лосіто, Г. Агрусті 2016 року показало, що

учні, які брали участь у програмах громадянської освіти, частіше погоджувалися з тим, що дотримання закону є вирішальною характеристикою відповідальної громадянської поведінки [47, с. 7; 52].

Додамо також декілька прикладів оцінки освіти із елементами доброчесності у вищій освіті. Дослідники із команди антикорупційних радників U4, зазначають, що різноманітні галузі професійної освіти, такі як право, викладання, медицина, державне управління та бізнес, навчають цінностям шляхом включення етичних компонентів у свої навчальні програми. Етика є важливою частиною професійних стандартів, яким повинні відповідати представники професій, а термін «професіонал» є синонімом принципової етичної поведінки [47 с. 8, 55].

Таким чином, дослідники стверджують, що вища освіта також дає хорошу можливість закріпити цілісність і навчання етики, оскільки це останній етап перед вступом на роботу. Забезпечення того, щоб навчальні заклади, які готують майбутніх лідерів, пропагували необхідні цінності у своїх навчальних програмах, є основою формування кадрів етичних державних службовців [47, с. 8].

Міркуючи про те, чому на нашу думку інтеграція доброчесності саме у середню освіту може бути важливим чинником подолання корупції, ми також звертаємось до психологічних досліджень. Відомий канадсько-американський психолог П. Блум у своєму дослідженні та, як наслідок, книзі «Просто немовлята: походження добра і зла» зазначає, що навіть немовлята (Блум в основному говорить про дітей віком 3–15 місяців) володіють вродженим – хоча й недостатньо розвиненим – розумінням добра і зла. Дослідник стверджує, що природні задатки включають: здатність розрізняти добрі і жорстокі дії; здатність співпереживати та співчувати – страждати від болю людей навколо нас і бажання змусити цей біль зникнути; рудиментарне почуття справедливості – схильність до рівномірного розподілу ресурсів;

рудиментарне почуття прагнення правосуддя – бажання бачити як добрі дії винагороджуються, а погані дії караються [3, с. 5].

П. Блум зазначає, що ці моральні задатки згодом можуть змінюватися через життєвий досвід і це поступово наближає нас до розуміння коли і чому в дорослому віці люди чинять недоброчесно. Наступні риси, що здобуває людина є вже результатом того, що формуються суспільством, у якому вони виховуються. Дитина переймає надалі переймає і нормалізує ті моделі поведінки, які бачить навколо.

Відповідно, школа є однією із перших ланок через які люди соціалізуються до правових, моральних і соціальних норм, що переважають у суспільстві. Це часто підтверджується дослідженнями із соціальної психології. Так С. Пенсер у книзі «Психологія громадянства та громадянської активності» зазначає, що школа – це перша справжня спільнота, з якою стикається людина. Відповідно до інтегративної теорії громадянської активності, для досягнення довгострокової, цілеспрямованої громадської активності мають бути присутні два ключові елементи або фактори – ініціація (спонукання до участі) та підтримуюча поведінка оточення. На його думку, школи можуть забезпечити обидва елементи [55, с. 37].

Підсумовуючи можемо зазначити, що освіта із інтеграцією доброчесності може бути однією зі складових зміни проблеми колективних дій, що є одним із підходів для пояснення корупційної поведінки. Дослідження підтверджують, що освіта, зокрема найбільш відомо – шкільна, впливає на формування громадянської поведінки молоді і може бути використана для формування доброчесної поведінки.

Для подальшого розвитку теми ми встановили потребу у формуванні робочого визначення «впровадження доброчесності в програму шкільної освіти». На основі аналізу літератури пропонуємо наступне поняття – викладання знань про цінності, принципи та норми доброчесності у програмі обов'язкової освіти або в межах позакласних заходів.

Враховуючи зростаючий запит на протидію корупції про який ми більше говорили у межах підрозділу 1.2 цієї роботи, інтеграція доброчесності у шкільну освіту є одним із інструментів, що застосовували у різних країнах світу, як у більш економічно розвинених, так і менш. Для кращого усвідомлення прикладів із практики різних країн, а також щоб операціоналізувати цей досвід у наступних підрозділах роботи, ми використовуватимемо поділ на види інтеграції запропоновані OECD, вносячи у них певні авторські зміни. Так OECD пропонує виокремлювати три підходи інтеграції доброчесності:

1) Включення освіти, що розвиває публічну доброчесність в шкільну програму. Наприклад: запровадження спеціального курсу щодо публічної доброчесності; переписування існуючого навчального плану та розробка матеріалів для викладання, навчання та читання для кожного предмета, щоб включити навчання доброчесності; розробка матеріалів для освітян та учнів, які підтримуватимуть наявний рівень публічної доброчесності в рамках існуючих предметів;

2) Надання освіти з публічної доброчесності органами, що відповідають за доброчесність. Органи державної влади, що відповідають за публічну доброчесність, за запитом забезпечують навчання для різних шкіл;

3) Надання освіти з публічної доброчесності в позакласній програмі. Відповідно до OECD це стосується шкіл і органів з питань доброчесності та/або організацій громадянського суспільства, що розробляють заходи та уроки навколо конкретних результатів навчання в позакласному форматі. Цей підхід може використовувати аналогічні матеріали до двох інших підходів або може включати такі речі, як табір доброчесності [57, с. 10–11].

На нашу думку цей поділ є таким, що може перетинатися у поняттях, і з огляду на практику ми вирішили поділяти приклади із інтеграції доброчесності на такі підходи: а) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у шкільну програму, б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що

включена у позакласну програму. На нашу думку, це доволі об'ємно охоплює більшість випадків, а питання стейкголдерів, зокрема залучення органів, що відповідають за питання доброчесності, це вже є питанням реалізацією того чи іншого підходу. Тому надалі ми будемо розподіляти приклади на ці два підходи із зазначеннями, за наявності інформації, чи державні органи з питань доброчесності були включені у кейс.

Висновки до Розділу 1

У цьому розділі ми розглянули різні трактування понять «доброчесність» та «корупція», зупинившись на таких визначеннях: «Корупція – це зловживання владою в особистих цілях. Це стосується нечесного чи нечесного використання свого становища чи впливу для отримання особистої вигоди, будь то гроші, ресурси чи інші послуги. Корупція може набувати багатьох форм, таких як хабарництво, розкрадання, кумівство, шахрайство та зловживання державними ресурсами» [27] та «доброчесність – послідовне узгодження та вірність загальноприйнятим етичними цінностям, принципам та нормам для обстоювання та визначення пріоритетності суспільних перед приватними інтересами в державному секторі» [34]. На нашу думку, ці визначення найбільш повно розкривають значну кількість наукових поглядів на визначення цих понять.

Також розглянули основні підходи до розуміння причин корупції – «суб'єкт-агент» та «суспільних дій». Теорія «суб'єкт-агент» ґрунтується на двох основних припущеннях: що існує конфлікт цілей між так званими «суб'єктами» (втілюють інтереси суспільства) та агентами (віддають перевагу корупційним операціям, оскільки вигоди від таких операцій переважають витрати); що агенти мають більше інформації, ніж суб'єкти, що призводить до інформаційної асиметрії між двома групами гравців. Ці два фактори, вважається, уможливають корупцію. Теорія «суспільних дій» визначає

залежність рівня корупційності тієї чи іншої країни, від того наскільки очікуваною є корумпована поведінка у цьому суспільстві. У нечесній грі втрати від чесності є високими, і побудує переконання про те, що така одинична поведінка не змінить правила гри у державі загалом. Так, навіть якщо учасники усі усвідомлюють, що усі виграють від викорінення корупції, вони не можуть повірити в те, що хтось буде утримуватися від неї, таким чином актори не мають причини самим утримуватися від давання і вимагання хабарів.

У третьому підрозділі ми розглянули основні теоретичні обґрунтування інтеграції доброчесності в освіту як інструменту протидії корупції у межах підходу «суспільних дій». Розглянули дослідження, що обґрунтовують необхідність набуття громадянських цінностей через інститут освіти для того, щоб молодь могла розуміти та брати свою власну відповідальність у суспільних процесах. Додатково ми розглянули дослідження, що кількісно підтверджують позитивний вплив освітніх програм на формування громадянських цінностей молоді.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ В ПРОГРАМУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТИ

2.1. Міжнародний досвід впровадження доброчесності в програму шкільної освіти

Перед тим, як надалі заглибитися у конкретний досвід різних країн із інтеграції доброчесності в освіту, ми розглянемо те, розвиток яких навичок ми розумітимемо прикладом інтеграції доброчесності в освіту. Адже часто доброчесність може називатися етикою, бути частиною громадянського виховання тощо. Для цього ми скористаємось дослідженням, проведеним науковцями Б. Ротштейн і Н. Сорак, які за допомогою вивчення кодексів громадської етики у 22 країнах (країни Європи, Північної Америки, Латинської Америки, Африки та Азії) виявили разючу подібність і послідовну модель основних цінностей, якими повинні керуватися всі державні службовці. Зокрема, однією із цих цінностей є доброчесність, яка згідно із дослідженням включає такі риси [58, с. 23]:

*Таблиця 2.1***Перелік рис доброчесності за Б. Ротштейн і Н. Сорак**

Терміни англійською мовою	Переклад
Integrity	Доброчесність
Honesty	Чесність
Truthfulness	Правдивість
Honour	Честь
Confidentiality of clients	Конфіденційність клієнтів

Закінчення табл. 2.1

Privacy	Конфіденційність
Anonymity	Анонімність
Discretion	Розсуд
Legitimacy	Легітимність
Decency	Порядність
Accountability (to the public and/or the government)	Підзвітність (перед громадськістю та/або урядом)
Ethical conduct	Етична поведінка
Respectability	Респектабельність
Public interest	Суспільний інтерес
Public trust	Суспільна довіра
Reporting misconduct	Повідомлення про неправомірну поведінку
Safeguarding public funds and property	Захист державних коштів і власності
Discipline	Дисципліна
Austerity	Суворість
Personal financial responsibility	Особиста фінансова відповідальність

Складено за [58, с. 23]

Ці риси надалі ми будемо використовувати як критерій включення прикладу із міжнародного досвіду у це дослідження. Оскільки такі риси як дисципліна чи приватність не є обов'язковим фактором доброчесності, то надалі приклади будуть включені у дослідження, якщо певний освітній продукт мав на меті розвиток принаймні трьох із зазначених вище рис доброчесності, а також, якщо освітній продукт чітко спрямований на розвиток доброчесності (integrity).

Країни, що ми розглянемо далі, були обрані для дослідження з метою врахування різноманітності досвіду з впровадження політики доброчесності в програму шкільної освіти. Це передбачало включення країн із різних частин світу для отримання ширшого огляд практик і підходів до боротьби з

корупцією. Особливістю вибірки є також включення як країн із розвиненою економікою, так і країн, що розвиваються. Це надає нам ширший контекст та розуміння шляхів розв'язання проблеми корупції через інструмент освіти. Додатково, обрання цих країн також базувалося на наявності достатньої кількості інформації про їхній досвід, що дозволив би нам скористатися класифікацією, що розроблена в межах підрозділу 1.3 роботи.

Австрія – б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму із залученням органів, що відповідають за питання доброчесності

З 2012 року Федеральне антикорупційне бюро Австрії проводить антикорупційні тренінги для учнів середніх і професійно-технічних шкіл віком 14–18 років через антикорупційні заходи та майстерні. Між Міністерством освіти та Міністерством внутрішніх справ, якому підпорядковане Федеральне антикорупційне бюро Австрії, немає офіційної угоди і курс не є обов'язковим у всіх школах. Тож зацікавлені директори шкіл формують запит до Антикорупційного бюро про забезпечення навчання.

Такий антикорупційний захід використовує серію станцій, щоб залучити студентів до різних тем запобігання корупції та сприяння доброчесності. Учні змішують класами, щоб уможливити розвиток нових групових структур та розвивати вміння студентів працювати в команді. Протягом восьми 45-хвилинних блоків антикорупційний захід використовує різноманітні методи викладання та навчання (анкетування, дискусії, рольові ігри, бесіди із слідчими з питань корупції тощо). Семінар має на меті допомагати студентам розпізнавати та запобігати корупційним ситуаціям і відчувати себе в безпеці у своєму майбутньому повсякденному професійному житті.

Зміст курсу включає такі елементи: 1) визначення терміну «корупція» та форми корупції; 2) причини і наслідки корупції та моделі пояснення корупційного явища; 3) запобігання корупції, інститути й інструменти боротьби з корупцією. Захід також включає вправу «Барометр корупції», під

час якого два аркуші паперу кладуть на підлогу, один із написом «Корупція», а інший – «Ні корупції». Потім тренер зачитує можливі випадки корупції, а учні переміщуються між двома аркушами паперу відповідно до того, наскільки корупційним вони вважають кожен випадок. Потім їх просять обґрунтувати своє рішення, а після виконання вправи кожен випадок обговорюється більш детально [57, с. 84].

Бангладеш – б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму із залученням органів, що відповідають за питання доброчесності

У Бангладеш кілька шкіл відкрили «магазини доброчесності» (satata stores). У цих магазинах немає каси, але вимагають, щоб студенти склали гроші за покупки у коробку. Мета цієї ініціативи, створеної Антикорупційною комісією країни та Програмою розвитку ООН, полягає в тому, щоб допомогти учням засвоїти та практикувати принцип доброчесності в ранньому віці [47, с. 11].

Болівія – б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програм

Управлінням ООН з наркотиків та злочинності (UNODC) і Міністерство боротьби з корупцією та доброчесності Болівії запустило безкоштовний мобільний додаток, що містить ігри, спрямованих на просування культури прозорості та доброчесності серед дітей. Ігри «Play Fair» (українською «чесна гра») надають молоді інформацію про корупцію, прозорість і чесність. Перші чотири гри – «Прозорість проти корупції»; «Розкриття злочинів»; «Антикорупційна миша»; та «Боротьба з корупцією: право та обов'язок» – ознайомлює гравців з основними поняттями корупції. Додаткові ігри, призначені для використання декількома гравцями одночасно, включають: «Проти корупції, наша участь»; «Колесо доступу до інформації»; «БІНГО! Знищимо корупцію». Ці три ігри пропагують концепції прозорості та доступу до інформації, дають гравцям інформацію про те, як вони можуть взяти участь

у вирішенні проблем корупції, а також перевіряють і перевіряють отримані знання [59, с. 31].

Венесуела – б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму

У Боліварській Республіці Венесуела проєкт під назвою «Генеральний контролер йде до школи» впроваджувався в 13 штатах. У межах проєкту учні віком від 9 до 14 років обирали голосуванням а «генерального контролера» серед своїх однолітків на один рік. Новообрані учні-контролери після прийняття присяги та формування своєї команди що два місяці готували звіти про управління ресурсами, бібліотекою та їдальнею, технічне обслуговування, правила та шкільний розклад. На останньому етапі проєкту вони формували підсумкові звіти зі скаргами та рекомендаціями, які потім передавалися Уряду за підтримки Офісу допомоги громадянам, а держава відповідала на них [60, с. 6].

Гонконг, Китай – а) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включені у шкільну програму з залученням органів, що відповідають за питання доброчесності

З моменту заснування в 1974 році Незалежна комісія проти корупції у Гонконзі застосувала тристоронній підхід до боротьби з корупцією: правоохоронна діяльність, профілактика та освіта громади. Відділ зв'язків із громадськістю (CRD) відповідає за сприяння розвитку доброчесності в суспільстві та працює з різними рівнями громадянської освіти – від дитячих садків до університетів. Управління молоді та морального виховання CRD, команда якого складається зокрема із спеціалістів з досвідом викладання у школах, відповідає за розробку та розповсюдження програм із запобігання корупції та розвитку доброчесності для учнів початкової та середньої школи CRD співпрацює із зацікавленими колами, для розробки адаптованих навчальних програм. Також Управління у справах молоді та морального

виховання проводять дводенні навчальні курси для вчителів, що відповідають за впровадження такої навчальної програми у своїх класах [59, с.26-30].

Доброчесність, справедливість і дотримання закону є основними ідеями навчальних матеріалів, які охоплюють серію тем, починаючи від визнання корупції, чесної гри, проблеми шахрайства та поняття дотримання основних цінностей. Ці матеріали міждисциплінарні і пов'язані з темами інших предметів, як-от природничі науки, математика та мова [59, с.26-30]. Вони відкриті для загального доступу на веб-сайті Незалежної комісії проти корупції у Гонконзі з питань морального виховання та, серед іншого, містять електронну книгу для учнів початкових класів, відео, оповідання та зразки планів уроків для учнів початкової та середньої школи [61].

Литва – а) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у шкільну програму з залученням органів, що відповідають за питання доброчесності та б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності у позакласну програму

У 2002 році литовський парламент заснував Національну антикорупційну програму, яка мала на меті залучити широкий спектр інструментів, зокрема антикорупційного навчання в школах як «невід'ємної частини державної освіти» [62, с. 2]. Декілька стейкхолдерів – Спеціальна розслідувальна служба (антикорупційний орган Литви), Центр сучасної дидактики (неурядовий центр передового досвіду щодо навчальних програм і методів навчання) і обрана група вчителів працювали разом, щоб інтегрувати концепції боротьби з корупцією в такі основні предмети як історія, громадянська освіта та етика. Було вирішено інтегрувати антикорупційні цінності в стандартну шкільну навчальну програму.

Після пілотного періоду Центр сучасної дидактики та консультанти з Центру розвитку освіти, агентства при Міністерстві освіти Литви, зібрали серію уроків з пілотного періоду в посібник зразків для використання в класах вчителями. Уроки могли бути скориговані викладачами відповідно до

контексту їхнього класу. Уроки також були адаптовані до навчання для різних вікових груп: для молодших школярів зосереджувалися на цінностях справедливості та чесності, а для старших учнів було запропоновано розглянути складніших питаннях, як-от історичний аналіз довгострокових наслідків корупції [62].

Загалом Центр сучасної дидактики та його команда навчили 564 вчителів стратегіям антикорупційної освіти з 2004 по 2011 рік, і згідно з подальшими опитуваннями та візитами після тренінгів, більшість вчителів використовували ці матеріали у своїх класах. Проте використання навчальної програми залишалося більш обмеженим, ніж передбачали розробники. Замість того, щоб отримати національний мандат, викладання антикорупційних уроків залишалося добровільним [62].

У 2006 році після трьох років пілотування інтеграції антикорупційних цінностей у шкільну програму, Центр сучасної дидактики та група вчителів вирішили поекспериментувати з позакласними заходами, які були б більш практичними та дозволяли б учням застосовувати вивчені ними концепції. Центр сучасної дидактики відібрав невелику групу шкіл для співпраці з органами влади, щоб розробити антикорупційні заходи, які відбуватимуться поза класною кімнатою [62].

Малайзія – а) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включені у шкільну програму з залученням органів, що відповідають за питання доброчесності та б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму із залученням органів, що відповідають за питання доброчесності

Малайзія включила теми з протидії корупції до шкільних підручників з релігійної освіти та морального виховання. Також Малайзійська Комісія з боротьби з корупцією підготувала короткі модулі із додатковими матеріалами, які можуть використовуватися освітянами як допоміжний інструмент проведення бесід, тренінгів або семінарів для школярів. Ці заходи стали

частиною Програми Малайзії «Герой боротьби з корупцією», яка була впроваджена у 2014 році у восьми школах і отримала більшість позитивних відгуків від батьків, учителів та учнів. Окрім цього, Комісія з боротьби з корупцією розробила інтерактивний мультфільм «Упін та Іпін» із антикорупційними повідомленнями для дітей, які доступні разом із посібником для вчителя та пам'ятками для батьків на освітньому порталі Малайзії. [60, с. 4,6].

Південна Корея – б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності у позакласну програму із залученням органів, що відповідають за питання доброчесності

У 2015 році Антикоруційний навчальний інститут (АСТІ) Республіки Корея розробив антикорупційні навчальні програми для учнів початкової та середньої школи. Щороку організація надсилає офіційні запрошення школам для участі в антикорупційному навчанні [57, с. 86].

Школи також можуть використовувати спеціальний веб-сайт, щоб подати заявку на антикорупційне навчання в будь-який час. Після запиту школи команда АСТІ відвідує вибрані школи для проведення антикорупційного навчання. Програма навчання для учнів складається з навчання за участю (50%), ігрового навчання (25%), презентації (10%), самоаналізу (10%) та аудіовізуальної освіти (5%) [57, с. 86]. У прикладі за посиланням [57, с. 87] представлено план уроку «Шість цінностей доброчесності», у якому використовується настільна гра як інтерактивна діяльність, за допомогою якої учні можуть дізнатися про цінність доброчесності та пояснюється зв'язок між доброчесністю та особистістю.

Руанда – а) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у шкільну програму та б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму

Також цікавим є приклад Руанди, уряд якої сфокусувався на прищепленні освіти про цінності в межах національної відбудови після геноциду 1994 року, використовуючи як формальні, так і неформальні

стратегії. Формальні механізми включають зміни до шкільної програми, з додаванням уроків про боротьбу з корупцією та злочинністю, гендерні питання, а також культуру та цінності. На національному рівні використовуються радіопрограми, а державні установи проводять «антикорупційні тижні», щоб розповісти громадянам Руанди про негативні наслідки корупції. Особливо важливими є «itorero», тренувальний табір у доколоніальному стилі, де учасники проводять кілька тижнів, вивчаючи історію Руанди, доколоніальні цінності та національну політику, а також питання, які безпосередньо стосуються їхньої конкретної професії. Дослідники П. Хейвуд, Х. Маркетт, С. Пайффер, Н. Зуніга провели інтерв'ю з громадянами, які відвідували itorero. Науковці визначили і показали, що основні уроки, які засвоїли учасники, стосувалися патріотизму, чесності, героїзму, лідерства, відданості, гідності, самооцінки, креативності, підприємництва, прав і взаємодії у громаді [63, с. 28].

Словаччина – а) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включені у шкільну програму із залученням органів, що відповідають за питання доброчесності

Урядовий офіс Словаччини, який відповідає за антикорупційну політику, розробив програму «Навчання дітей та молоді у сфері боротьби з корупцією та шахрайством щодо захисту фінансових інтересів Європейського Союзу в Словаччині», яка була прийнятою Міністерством освіти. Окрім цього Урядовий офіс організував навчальні семінари для керівників шкіл та вчителів, які впроваджували антикорупційну освіту. На семінарах викладали експерти з питань боротьби з корупцією та права, зокрема з Урядового офісу, Національного агентства з боротьби зі злочинністю та Спеціальної прокуратури [60, с.6].

США – а) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включені у шкільну програму

У Сполучених Штатах замість встановленої навчальної програми на допомогу вчителю розроблені посібники з ресурсами, які окреслюють заходи боротьби з корупцією та розвитку доброчесності, які будь-який викладач може використати на свій розсуд. Ця практика відповідає системі освіти в Сполучених Штатах, де навчальна програма базується на децентралізованій моделі. З цією метою такі ресурси як «PBS Teachers», національний веб-сайт високоякісних освітніх ресурсів від дошкільного віку до 12 класу, пропонують сотні матеріалів щодо боротьби з корупцією та розвитку доброчесності. Відповідно до федеральних і локальних освітніх стандартів, ці матеріали містять плани уроків, навчальні дії, відео інтерактивні ігри та моделювання, які вчителі можуть використати. Ресурси є міждисциплінарними, а уроки з питань боротьби з корупцією та розвитку доброчесності забезпечують зв'язок між навчальним планом і такими предметами як історія, громадянська освіта, наука, англійська мова, образотворче мистецтво та медицина [59, с. 21–22].

Угорщина – а) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, які включені у шкільну програму

В Угорщині навчають доброчесності та боротьбі з корупцією в школах через навчальну програму з етики. У 2012 році Уряд Угорщини запровадив «Програму запобігання корупції» (Рішення уряду № 1104/2012), яка передбачала заходи щодо включення цінностей доброчесності та боротьби з корупцією у програми початкової та середньої школи. Для впровадження цього елемента Програми запобігання корупції Міністерство державного управління та юстиції розробило навчальні модулі з боротьби з корупцією, які потім були поширені із організаціями громадянського суспільства та іншими міністерствами для отримання відгуків. Було виявлено, що модулі повинні містити приклади корупції та доброчесності з угорського, а не з міжнародного контексту, щоб збільшити ефективність засвоєння тем модулів. Після схвалення посадовими особами освіти, зміст модулів було включено до навчальної програми з етики для 11 та 12 класів [57, с. 85].

Мета компоненту боротьби з корупцією та розвитку доброчесності в модулях – надати студентам «знання про соціальне явище корупції, застосування навичок і вміння індивідуальної та колективної поведінки проти неї» [57, с. 85].

Після включення модулів з питань боротьби з корупцією та розвитку доброчесності в навчальні програми з етики для 9–12 класів, теми, пов’язані з протидією корупції, також були включені в навчальні програми з етики для 5–8 класів [57, с. 85].

Звісно, тут викладені не усі ініціативи щодо розвитку доброчесності в освіті. Відповідно до звіту Управління ООН з наркотиків і злочинності у 2017 році 27 держав-учасниць надали інформацію про свої ініціативи у сфері антикорупційної освіти для дітей та молоді в початкових та середніх школах, серед них згадані вище країни, а також Афганістан, Вірменія, Бразилія, Чехія, Еквадор, Німеччина, Греція, Гватемала, Гондурас, Ямайка, Кувейт, Латвія, Маврикій, Норвегія, Пакистан, Панама, Катар, Румунія, Саудівська Аравія, Сербія та Словенія [60, с.3].

Тож ми можемо дійти висновку, що інтеграція тем з доброчесності в освіту є міжнародним трендом, експерти у різних країнах розглядають ці заходи як один з інструментів подолання корупції у довгостроковій перспективі.

2.2. Аналіз сучасного стану впровадження політики доброчесності в програму шкільної освіти в Україні

2.2.1. Аналіз нормативно-правової бази впровадження політики доброчесності в програму шкільної освіти в Україні

Шкільна освіта в Україні регулюється різними законодавчими актами та нормативними документами, серед яких найважливіші: Конституція України,

Закон України «Про освіту», Накази Міністерства освіти і науки України. Відповідно до пункту 3 статті 12 Закону «Про освіту», повна загальна середня освіта має три рівні – початкова освіта, базова середня освіта та профільна середня освіта. Тож у межах реформи загальної середньої освіти передбачено ухвалення трьох стандартів: Державного стандарту початкової освіти, Державного стандарту базової середньої освіти і Державного стандарту профільної середньої освіти (останній поки що не затверджений МОН) [64].

Щоб зрозуміти чи передбачають нормативно-правові акти в Україні навчання з інтеграцією доброчесності, найбільш доцільно, на нашу думку, буде розглядати саме державні стандарти загальної середньої освіти, у яких ми можемо шукати компетентності, що передбачають інтеграцію доброчесності. Адже це вимоги до обов'язкових результатів навчання та компетентностей здобувача загальної середньої освіти відповідного рівня, що далі впливають на формування базових навчальних програм.

У державному стандарті початкової освіти серед одинадцяти компетентностей, якими має володіти учень по завершенню цього рівня освіти, дев'ятим пунктом зазначено «громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, усвідомленням рівних прав і можливостей» [65].

Автори стандарту додають пояснення, що ця група компетенцій передбачає вміння «діяти як відповідальний громадянин та брати повноцінну участь у громадському та суспільному житті, зокрема школи та класу», а також «розуміння правил поведінки і спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах» [65], що може передбачати вивчення саме вивчення понять та норм доброчесності та доброчесної поведінки, яка є необхідною складовою поняття «відповідальний громадянин» та «правила поведінки, що є загально прийнятими у спільноті».

Також Додатком 9 до Державного стандарту із вимогами до обов'язкових результатів навчання здобувачів освіти з громадянської та історичної освітньої галузі, передбачено зокрема такі результати навчання, пов'язані із здійсненням відповідального вибору: учень «домовляється з однокласниками про доброчесні правила взаємодії, дотримується досягнутих домовленостей, пояснює, чому це важливо», а також «визначає разом з однокласниками та використовує правила та процедури вирішення питань, які стосуються життя класу; пояснює, як власний вибір та дії можуть вплинути на інших осіб» [67]. Тобто можемо підсумувати, що стандартом початкової освіти в Україні передбачені такі результати навчання, що безпосередньо стосуються доброчесності і можуть бути досягнуті у результаті відповідного навчання.

Державним стандартом базової середньої освіти також передбачено група компетенцій доброчесності. Зокрема, у Додатку 18 вимог до обов'язкових результатів навчання учнів у громадянській та історичній освітній галузі визначено, що «[учень] застосовує принципи та механізми демократії», «дотримується колективно встановлених правил», «дотримується стандартів доброчесної поведінки», «з допомогою вчителя долучається до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників», «пояснює необхідність формування засад чесної взаємодії між людьми в сім'ї та середовищі закладу освіти», «діє доброчесно з урахуванням своїх емоцій та почуттів інших осіб» [67]. Ці результати також є такими, що відповідають меті та цілям навчання про доброчесність.

Наразі, Уряд не затверджував Державний стандарт профільної середньої освіти, що відповідав би реформі Нової української школи, можемо зробити припущення, що там також будуть присутні група «громадянські та соціальні компетентності» та результати навчання, що пов'язані із доброчесністю. Припускаємо, що результатів навчання може бути більше через посилену увагу МОН до розвитку громадянської освіти, у яку в тому числі входить

формування цінностей доброчесності. Увага МОН виявляється зокрема, у розробці Концепції розвитку громадянської освіти в Україні [68], що передбачило вже зараз запровадження обов'язкового інтегрованого курсу «Громадянська освіта» у 10-х класах. Додамо також, що розроблена у 2022 році навчальна програма для закладів загальної середньої освіти із громадянської освіти містить низку тем, що пов'язані з вивченням доброчесності, а також розуміння корупції, її причин, впливів на суспільство тощо [69].

Можемо підсумувати, що нормативна база в Україні загалом передбачає опанування тем доброчесності. Інше питання, що є предметом дослідження – наскільки реально ці навички розвиваються. Особливо не зрозуміло у якому предметі молодшої школи учні мали б розвивати цю компетентність.

У березні 2023 року КМУ затвердив ще один нормативно-правовий документ, що передбачає роботу влади у галузі інтеграції доброчесності в освіту – Державну антикорупційну програму на 2023–2025 роки (далі – Програма) [70]. Цей документ визначає низку заходів, які мають реалізувати державні органи для зниження рівня корупції в Україні. Зокрема широко висвітлюється проблема, що на нашу думку, пов'язана із теорією суспільних дій: «Корупційні практики на побутовому рівні є усталеною нормою поведінки і не сприймаються як порушення моральних чи правових норм. З боку населення відсутній стійкий запит (вимога) до публічних осіб щодо дотримання ними визначених правил етичної поведінки та доброчесності» [70].

Для подолання цієї проблеми встановлено заходи, що переважно пов'язані із освітою, а саме інтегрування антикорупційної тематики в середню, професійну, вищу освіту, а також освіту педагогів. Оскільки в межах цього дослідження ми зосереджені саме на середній освіті, то наведемо компоненти Програми, що безпосередньо пов'язані із середньою освітою та освітою педагогів. Серед них є такі заходи: внесення до Державного стандарту

профільної середньої освіти переліку завдань під час формування громадянських та соціальних компетентностей щодо формування нетерпимості до корупції в усіх її проявах, розуміння неприпустимості толерування нерівності та недоброчесності, а також готовності відмовитися від недоброчесних практик під час розв'язання проблем; розроблення навчальної програми та навчально-методичного посібника курсу за вибором про запобігання корупції та суспільну доброчесність для 9 класів; розроблення навчальної дисципліни «Доброчесність та антикорупція для педагогічних працівників», яка розрахована на здобувачів за всіма спеціальностями галузі знань 01 «Освіта» [70]. Детальніше ознайомитися із заходами, які пропонує Програма у межах середньої освіти, можна у Додатку Д цієї роботи.

Проаналізувавши Програму та заходи, які вона пропонує, можемо відзначити її системність та інноваційність. Адже це перший документ, яким передбачена політика впровадження доброчесності в освіту, зокрема середню, та плани щодо розробки та впровадження відповідних навчальних й методичних матеріалів, а також заходи щодо освіти педагогічних працівників. Серед іншого Програмою передбачене внесення рекомендацій до Державного стандарту профільної середньої освіти, що буде розроблятися МОН очікувано у найближчі декілька років, що може позитивно вплинути на впровадження цієї політики.

У наступному підрозділі, за результатами проведення експертного інтерв'ю із представником Офісу доброчесності Національного агентства із запобігання корупції (НАЗК), яке розробило відповідну Програму, розкриємо детальніше плани НАЗК щодо реалізації Програми, а також сформуємо рекомендації для підвищення їх ефективності .

2.2.2. Аналіз практик із впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні 2019–2023 рр.

Невдовзі після схвалення концепції НУШ, що передбачила низку тектонічних змін у підходах до освіти, як-от педагогіку партнерства, демократичне управління закладом та дитиноцентризм, а також створення нової інституційної архітектури антикорупційних органів в Україні, виникло вікно можливостей для інтеграції основи доброчесності у систему шкільної освіти. Ці чинники, а також світовий тренд на впровадження доброчесності в освіту, стали передумовами створення в Україні декількох проєктів щодо інтеграції доброчесності в програму шкільної освіти, які діють і нині. Серед основних ініціаторів та стейкхолдерів можемо виділити такі організації: ГО «ЕдКемп Україна», проєкт USAID «Взаємодія», ГО «СмартОсвіта», Офіс доброчесності НАЗК та їх проєкт «Прозора школа». Далі ми розглянемо основні практики, які пропонують ці стейкхолдери, та проаналізуємо їх відповідно до підходів, що були запропоновані нами у межах попереднього підрозділу.

Із 2019 до 2020 рр. ГО «ЕдКемп Україна» у партнерстві з проєктом USAID «Підтримка організацій-лідерів у протидії корупції в Україні «Взаємодія» реалізували проєкт «Школа без корупції». Основна сторінка із інформацією про проєкт та доступом до матеріалів за посиланням [71].

Зокрема, проєкт сфокусований «на розвитку в українській шкільній освіті практик доброчесності і педагогіки партнерства, що сприяють попередженню й подоланню корупції» [71] та пропонує набір інструментів для учителів, які можна застосовувати із учнями у межах класних та позакласних занять. Серед них Інтелектуальна антикорупційна гра у форматі «Що? Де? Коли?» (для дітей від 14 років), Антикорупційна «Мафія» (місто проти корупції), Антикорупційні сценарії (для молоді від 15 років), Антикорупційний квест (для учнів 9–11 класів), Антикорупційні уроки

(комплект матеріалів із семи уроків для використання із учнями 9–11 класів), Гра «Непідкупність» [72]), Покрокова інструкція, як організувати захід.

Також ГО «ЕдКемп Україна» та Проєкт USAID «Взаємодія» в межах проєкту проводили навчання для вчителів, тренерів та розробили Посібник з поширеними запитаннями і відповідями «Світлофор освітньої доброчесності».

Відповідно до нашої класифікації з попереднього підрозділу можемо віднести заходи цього проєкту до підходу а) освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у шкільну програму, це в першу чергу стосується розроблених уроків. Водночас, проєкт все ж сфокусований на іншому виді інтеграції – б) освіта з інтеграцією тем доброчесності у позакласну програму (ігри, квести та інші заходи). Додамо, що на сторінці проєкту відсутня інформація про співпрацю із НАЗК чи іншими антикорупційними органами на момент реалізації проєкту в 2019–2020 рр. Основні матеріали розраховані на учнів середньої школи і молоді.

Іншу ініціативу у сфері пропонує ГО «СмартОсвіта» з проєктом «Навчання суспільної доброчесності в українській початковій освіті як довготривалий та ефективний інструмент подолати «побутову корупцію», що реалізується у партнерстві з німецькою організацією «Kinderhilfswerk ChildFund Deutschland» («Дитячий Фонд Німеччини») за підтримки Федерального міністерства економічного співробітництва та розвитку Німеччини (German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ)). Сторінка із матеріалами за посиланням [73].

У 2020–2021 рр. проєкт фокусувався на інтеграції доброчесності в початкову освіту, зокрема команда розробила навчальний курс «Уроки доброчесності», який містить серію уроків для учнів третіх–четвертих класів. У межах цього курсу проєкт пропонує такі матеріали: Путівник для вчителя, Путівник для учня (дві частини), Рамковий посібник, Квест «Мандрівка містом Доброчесності», Навчальна програма курсу за вибором «Уроки

доброчесності» для 3–4 класів, Урок Гідності, Листівки для кутка доброчесності.

Автори зазначають, що матеріали курсу можна використати для організації і проведення уроків у межах навчальних предметів, інтегрованих курсів з інваріантного складника та курсів за вибором із варіативного складника Типового навчального плану, а також для організації позаурочної діяльності учнів [73]. На нашу думку це є першим видом інтеграції – а) Освіта з інтеграцією доброчесності, що включена у шкільну програму. У межах діяльності проекту немає інформації про співпрацю із антикорупційними органами в Україні.

Протягом останніх років важливим стейкхолдером в інтеграції тематики доброчесності в програму шкільної освіти в Україні стало НАЗК, у межах установи цим займається Офіс доброчесності. Матеріали доступні за посиланням [74].

На основній сторінці, що присвячена вивченню та викладанню доброчесності, можна знайти матеріали попередньо згаданих ініціатив, а також власні розробки НАЗК: Зимовий урок про доброчесність (для учнів 3–4 класу), Посібник «Нариси про доброчесність» (методичні рекомендації для проведення занять на тему доброчесності учням 5–9 класів).

Окрім цього НАЗК рекомендує школам проводити Тиждень доброчесності до 9 грудня – Міжнародного дня боротьби з корупцією. Для цього автори пропонують використати Методичні рекомендації щодо організації та проведення «Тижня доброчесності» у закладах середньої, професійної та професійно-технічної освіти [75]. Також НАЗК розробило онлайн-курси для вчителів: Курс для вчителів «Прозора школа: як створити доброчесне середовище», Курс для викладачів «6 кроків до доброчесності: від теорії до практики».

У вересні 2022 року розпочався проєкт Офісу доброчесності НАЗК «Прозора школа», основна мета якого — «трансформувати освітнє

середовище, забезпечивши прозорі процеси та запровадивши навчання з антикорупції й доброчесності». У межах пілотного проєкту для участі відібрали 16 закладів освіти з різних регіонів України. Учасники проєкту проходять тренінги провідних експертів про антикорупційні методики та інструменти, які можна інтегрувати в освітній процес [76].

Підсумовуючи можемо зазначати, що в останні 2 роки НАЗК перехопило ініціативу у сфері впровадження доброчесності в програму шкільної освіти та об'єднало зусилля декількох організацій, які раніше працювали із темою в Україні. Наразі більшість власних розробок НАЗК можна віднести до другого виду інтеграції – б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму із залученням органів, що відповідають за питання доброчесності. Водночас, такі розробки як посібник «Нариси про доброчесність», що містить рекомендації для проведення п'яти уроків в межах шкільної програми, а також пілотні навчання вчителів наживо можуть свідчити про подальше прагнення команди розширювати діяльність у межах першого підходу із інтеграцією тем доброчесності у шкільну програму. Надалі за допомогою експертних інтерв'ю ми спробуємо дослідити зокрема і це питання.

2.3. Оцінка проблематики політики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти

Для оцінки політики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти ми обрали якісний метод дослідження – експертні глибинні інтерв'ю, напівструктуровані за видом. У цьому підрозділі ми проаналізуємо результати інтерв'ю. Зокрема, ми намагатимемось валідувати або спростувати ідею впровадження політики доброчесності в програму шкільної освіти як дієвого інструменту зниження рівня корупції, залучити думку експертів щодо шляхів реалізації політики розвитку доброчесності, а також отримати додаткову

інформацію про стейкхолдерів, які можуть бути залучені для реалізації політики.

Для цього ми провели 10 інтерв'ю із експертами-практиками в освітній сфері, представниками державних органів влади та громадських організацій, що вже були дотичні до впровадження доброчесності в програму шкільної освіти або у майбутньому можуть бути стейкхолдерами проєкту. Зокрема, були проведені інтерв'ю з такими респондентами:

- Людмила Слива, заступник керівника Управління – керівник відділу просвітницької роботи Управління просвітницької роботи та навчальних програм НАЗК;
- Галина Титиш, очільниця ГО «Смарт освіта»;
- Ганна Новицька, заступниця директора з навчально-виховної роботи, Миколаївський економічний ліцей №2;
- Світлана Богдзівич, учитель української мови та літератури, Запорізька гімназія № 93;
- Олександр Калітенко, експерт ГО «Трансперенсі Інтернешнл Україна»;
- Тетяна Шевчук, експертка ГО «Центр протидії корупції»;
- Тимур Демчук, учитель громадянської освіти у приватній школі «Майбутні», дослідник громадянської освіти у Національному університеті «Києво-Могилянській академія»;
- Марина Дорош, головна експертка міжнародної організації «International Research & Exchanges Board»;
- Вікторія Козаченко, керівниця Офісу доброчесності НАЗК (2021–2023 рр.), та Civic Engagement and Youth Program Manager у проєкті USAID «Взаємодія» (2018 – 2020 рр.);
- Іван Юрійчук, заступник Голови Державної служби якості освіти України з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації.

Гайд експертного інтерв'ю (Додаток Е) був сформований на основі дизайну дослідження, а запитання спрямовані на отримання думки експертів щодо таких тем: актуальності питання протидії корупції в Україні у наступні 5–10 років; валідності інструменту впровадження доброчесності в програму шкільної освіти у контексті протидії корупції, а також можливості та переваги цього інструменту; рекомендованого формату для впровадження доброчесності в програму шкільної освіти; наявного досвіду впровадження (для стейкхолдерів, що мають досвід впровадження); основних стейкхолдерів та джерел фінансування впровадження такої політики; недоліків та можливих загроз політики, а також забезпечення її сталості. Отже, надалі ми проаналізуємо відповіді експертів згідно з цим переліком.

Актуальність протидії корупції в Україні у наступні 5 –10 років.

Усі експертні інтерв'ю підтвердили, що протидія корупції залишатиметься актуальним питанням в Україні протягом наступних 5–10 років. Це пов'язано зі стрімким розвитком євроінтеграційного процесу країни і вступними перемовинами з ЄС. Також експерти у своїх відповідях згадували дослідження громадської думки українців, що також вказують на актуальність проблеми корупції в сучасному суспільстві і низьку оцінку в Індексі ТІ. Олександр Калітенко в інтерв'ю посилається також на ухвалені Національну антикорупційну стратегію та Державну антикорупційну програму, які передбачають конкретні плани та заходи для боротьби з корупцією в Україні в 2023–2025 рр.

Експерти зазначали різні інструменти запобігання та боротьби із корупцією, для узагальнення яких ми скористаємось класифікацією, що в інтерв'ю подає Вікторія Козаченко:

– заходи із притягнення до відповідальності: Важливим кроком є прикладні кейси накладення відповідальності на тих, хто вчинив корупційні правопорушення. Це демонструватиме, що корупційні прояви не будуть

терпіти, а особи, причетні до корупційних схем, будуть притягнуті до відповідальності;

– встановлення правил гри: необхідно запроваджувати нові правила і системи, такі як електронне декларування, системи закупівель та інші, щоб зменшити потребу в корупції, мінімізувати людський фактор та полегшити виявлення можливих корупційних дій;

– зміна ставлення до корупції: довгостроковим завданням є зміна світогляду та ставлення суспільства до корупції. Це включає переконання людей, що корупція є шкідливою та не може бути прийнятною, побудова свідомого суспільства, де цінується чесність та прозорість.

Деякі експерти також наголошують, що після початку широкомасштабного вторгнення росії в Україну, актуальність теми протидії корупції в національному контексті зросла у зв'язку із необхідністю надалі реалізовувати процес відбудови, що несе значні корупційні ризики через великі об'єми необхідних фінансових ресурсів. Експертка Марина Дорош зазначає, що інформація про корупційні тенденції в Україні для міжнародної спільноти може посилюватися через російські джерела і групи впливу. Тому корупційні практики в Україні несуть небезпечні наслідки для іміджу нашої держави.

Валідність інструменту впровадження доброчесності в програму шкільної освіти у контексті протидії корупції, можливості та переваги цього інструменту.

Більшість експертів погоджуються із тим, що впровадження тем доброчесності в програму шкільної освіти може мати позитивний вплив на боротьбу з корупцією, зокрема експерти зазначають, що це відповідає попередньо зазначеній групі інструментів «зміна ставлення до корупції».

Відповіді експертів вказують на декілька ключових моментів. Олександр Калітенко зазначає, що впровадження тем доброчесності в програму шкільної освіти вже передбачене у Державній антикорупційній

програмі. Це свідчить про те, що держава приділяє увагу проблемі корупції і визнає значення включення доброчесності у шкільну освіту.

Вікторія Козаченко також у відповіді посилається на нову Державну антикорупційну програму і додає, що впровадження доброчесності у шкільні заклади розглядається як ефективний інструмент боротьби з корупцією у довгостроковій та середньостроковій перспективі. Адже цей інструмент допомагає формувати негативне ставлення до корупції серед учнів та сприяє культивуванню свідомих громадян.

Освітянка Ганна Новицька додає, що цей інструмент може бути ефективним у контексті протидії корупції, Ганна вважає, що починати треба з освіти молодого покоління, і додає: «Переваги в тому, що це пропедевтичний засіб, така собі лагідна антикорупційна діяльність «із пелюшок». Тобто працюємо не з наслідками, а випереджально, не допускаючи навіть думки здійснювати корупційні кроки».

Загалом експерти говорячи про переваги та можливості зазначали, що через навчання доброчесності в школах діти отримують можливість вирости зі усвідомленням про важливість чесної праці, справедливості та інших позитивних цінностей, тож через виховання доброчесності можна змінювати культуру та етичні стандарти суспільства в цілому. Тетяна Шевчук у цьому контексті додає: «Це один із базових елементів громадянського суспільства, коли діти інтегруються в суспільну систему з дитинства, знають про свої права та обов'язки. Доброчесність є цінністю, людина, громадянин дізнаватися про неї не в 21 рік, коли йде на державну службу, а ще з дитинства».

Експертка Галина Титиш дуже влучно називає це своєрідним щепленням і додає : «До нас приходять дитина і що з неї вийде, це не тільки те, що ми в неї вкладаємо. Це і школа, і оточення, і друзі, і обставини, і величезна кількість інших факторів. Це дуже складна комбінація. Принаймні ми розуміємо, що ця дитина буде мати щеплення – імовірність того, що в майбутньому вона буде діяти інакше, тому що в школі так це було не

прийнято.» Тож Галина підтверджує думку, що впровадження доброчесності є не єдиним інструментом протидії корупції та не гарантує результат, але водночас це чи не єдиний можливий інструмент попередження корупції, що передбачає роботу над формування громадянських цінностей та чеснот у ранньому віці.

Експертка Людмила Слива визначає особливу перевагу саме шкільної освіти для впровадження доброчесності. Людмила підкреслює, що саме школа – це перший досвід дитини, коли вона самотійно взаємодіє з системою поза батьками та сім'єю. Також експертка зазначила, що навчання доброчесності буде актуальним ще доволі тривалий час, навіть коли в Україні не буде відчутних проблем із корупцією. Зокрема вона подає приклад Норвегії, Швеції та Фінляндії, які є найуспішнішими в Індексі сприйняття корупції, разом із цим у них існує антикорупційна просвіта для дітей та молоді, навіть попри те, що корупція не топ-проблемою для цих країн.

Дещо ширшу довгострокову можливість цього інструменту зазначає експерт Тимур Демчук. На його думку, навчання доброчесності може мати більше позитивних наслідків, ніж здається на перший погляд, зокрема, він вказує, що це може вплинути на якість електоральної усвідомленості майбутніх виборців, як через більш прискіпливий вибір політиків, так і на доброчесність кандидатів на виборні посади. «Тому що ти будеш розуміти, що якщо електорат тебе оцінює по більш складних параметрах, то ти і будеш більш складним політиком, ти будеш більш розумним політиком. Ти не будеш популярним, якщо ти тупий популіст. Тому це може мати більш складніші класні результати. Це все покращить якість прийнятих рішень політиками.» – зазначає Тимур Демчук.

Погляди на модель впровадження доброчесності в програму шкільної освіти.

У межах цієї підтеми експертні думки в основному зосереджувались навколо таких питань як обов'язковість освіти з інтеграцією доброчесності,

ступенях освіти, що краще підходять для інтеграції, видах інтеграції (у наявні предмети, позакласні заходи тощо). Далі ми розглянемо детальніше погляди експертів на кожне з питань.

У питанні про необхідність обов'язкового впровадження доброчесності думки експертів розділилися. Хоч усі експерти зазначили, що у всіх школах в Україні мають бути інтегровані навчальні елементи про доброчесність, деякі експерти відзначають, що наказовий характер впровадження може призвести до формального підходу без реального втілення задуму на практиці.

Серед експертів, що відзначали переваги обов'язкового впровадження були Іван Юрійчук, Марина Дорош, Людмила Слива, Світлана Богдзієвич, Ганна Новицька, Вікторія Козаченко. Так експерт Іван Юрійчук зазначив, що в Україні законодавство вже передбачає академічну доброчесність. Експерт підкреслює важливість того, щоб всі заклади освіти розробляли політики, пов'язані з академічною доброчесністю, і впроваджували їх. Державна служба якості освіти відповідає за оцінювання ефективності таких політик. Він закликає до роботи над тим, щоб такі політики були впроваджені у всіх закладах освіти в країні. Експертка Людмила Слива посилається на рекомендації ОЕСД, рекомендує навчання про доброчесність на обов'язковій основі. Та посилаючись на досвід НАЗК, говорить про необхідність того, щоб тема доброчесності лейтмотивом проходила через всі уроки і на її думку, варто, щоб це була обов'язкова складова громадянської освіти.

Водночас, експерти Галина Титиш, Тимур Демчук, Тетяна Шевчук, хоч і говорять, що впровадження доброчесності потрібно поширювати на якомога більше шкіл в Україні, бачать можливі загрози від обов'язкового впровадження та насадження освіти з інтеграцією доброчесності. Тимур Демчук зазначає, що це складне питання, тому що ми маємо розуміти який зараз наявний стан системи освіти. Експерт додає: «Тобто це той рівень вчителів, який є по факту. І ми розуміємо, що ми щось робимо обов'язковим. Це обов'язково починає десь впроваджуватися і, я не кажу, що на 100%, але на

80% воно буде втілюватися не дуже хорошими методами, це не так буде цікаво дітям. І це може викликати зворотню реакцію, у дітей сформується цей негативний зв'язок, що «ага, доброчесність це якась фігня, яку нам впарюють ці вчителі, які вчора нам читали правознавство, історію, які симулювали свою роботу, тепер вони ще симулюють з доброчесністю». Тому може навіть виникнути знецінення цього поняття.» Тому він говорить про необхідність створення певного шляху, так званого roadmap, де перші кроки мають бути необов'язковими, а фінальні вести до обов'язкового запровадження в усіх школах.

Галина Титиш, яка хоч і вважає, що доброчесність має бути у всіх школах, також пропонує шлях у декілька кроків, які мають передувати обов'язковому впровадженню. Експертка говорить: «По-перше, це матеріали, які є рефлексивними, дискусійними. Друге, це мусить бути робота з вчителями для того, що вони ці матеріали вміли впроваджувати. Тому що якщо вони не будуть вміти працювати в діалоговому форматі – дискусії, дебати, сократівські діалоги, – то це будуть основи здоров'я на рівні не можна курити, не можна пити, а всі пішли і там, знаєте, на вулиці п'ють і курять. Тобто це важлива історія, те, яким чином цей матеріал викладається. І третє, це те, що зміни мають бути на рівні школи і школа має розуміти, як вона це має впроваджувати.» Також експертка відмітила, що частково доброчесність уже є формально обов'язковою в 10 класі, як частина громадянського освіти.

Щодо рівнів середньої освіти, у які краще інтегрувати доброчесність, можемо зробити висновок, що експерти ставляться позитивно до запровадження доброчесності на усіх рівнях середньої освіти, зокрема багато експертів підкреслюють важливість молодшої освіти.

Усі експерти, що взяли участь в дослідженні, вважають, що доброчесність має бути доступною для кожної вікової категорії і має бути представлена в зрозумілій та простій формі. Вони пропонують поступове нарощування складності тематики, враховуючи вікові особливості учнів.

Так експерт Тимур Демчук пропонує таку градацію складності, щоб для учнів молодшої школи матеріали передбачали більше ігрового формату, кольорових і веселих прикладів. А далі, на думку експерта, потрібно нарощувати складність: «в старших класах можемо якісь дебати влаштувати, дискусії, розбирати складні кейси, умовний збір на штори у класі, щоб учні це бачили, дискутували, сперечалися».

Експертка Марина Дорош також підкреслює важливість інтеграції доброчесності саме із молодшого віку. Вона додає приклад зі свого досвіду інтеграції іншого навичку – медіаграмотності – в програму шкільної освіти: «Наш проєкт в IREX займається інтеграцією медіаграмотності в шкільну освіту. І там іноді виникають такі дискусії про те, що певний тип контенту може бути заскладним чи якісь питання краще розглядати в старшому віці. З доброчесністю тут, мені здається, інша ситуація, тому що це про цінності, в першу чергу, це етика, це також про самоцінність, про самоповагу, і пояснення того, що це самоповага означає. Бо, я думаю, якщо людина себе цінує, себе поважає, вона не буде вдаватися до певних зловживань. І це такі фундаментальні речі, які безумовно потрібно чимраніше починати».

У процесі дослідження експерти висловлювали різні пропозиції та ідеї щодо формату впровадження доброчесності в шкільну освіту. Ось декілька основних позицій, які були висловлені: наскрізна інтеграція в основні предмети (історія, математика, письмо тощо), наскрізна інтеграція в окремі дотичні курси (правознавство, громадянська освіта тощо), впровадження окремого курсу з доброчесності, проведення позанавчальних заходів, інтеграція культури доброчесності у заклади освіти.

Найбільш ефективним для України форматом на думку експертів є інтеграція до наявних уроків. Експертка Галина Титиш зазначає, що це ідеальний варіант для вчителя на її думку. «Це пов'язано з тим, що нашим вчителям важко самостійно розробляти контент, додавати його до уроків. Тобто, просто це важко, це інтелектуальна робота. Як люди, які розробляли

уроки, я вам чесно кажу, це важко. Друга частина пов'язана з тим, що у нас є обмеження в часі. Тобто ми не можемо дітей перевантажувати ще більше. Є обсяги в програмній і відповідно це створює якісь, накладає окремі обмеження», – говорить експертка. Схожі аргументи наводили також і Вікторія Козаченко, Людмила Слива, Тетяна Шевчук, Тимур Демчук, Марина Дорош, Ганна Новицька, Світлана Богдзієвич.

Тимур Демчук додає: «Це ж були б там 5 занять за весь навчальний рік, і поступово-поступово ти за 11 років чи за 12, як буде в перспективі, ти будеш мати, 60 занять про доброчесність – це насправді багато».

Вікторія Козаченко також зазначає про таку перевагу впровадження наскрізної інтеграції доброчесності в програму середньої освіти: «Програма перевантажена, тобто є велика кількість всього, що дітям хочуть вкласти. Новопризначений міністр освіти теж про це говорить, що треба скоротити щось. Найважливіше у концепції наскрізної інтеграції освіти в основні предмети це те, що вони є обов'язковими і будуть викладатися завжди. Ви пишете диктант з української мови, питання про що ви пишете диктант. Диктант може так чи інакше стосуватися доброчесності».

Водночас, Галина Титиш додає про недоліки цього формату: «Ми намагалися інтегрувати в програму. Але насправді часто їх викладали просто окремим курсом. За рахунок, наприклад, предмету «Я досліджую світ». Тому що, наприклад, навіть в новій українській школі, є дві типові програми, і ще більше модельних програм. Залежно від того, за якою типовою програмою йде школа, це різні матеріали, тому складно їх інтегрувати». Тож можемо висувати, що для наскрізної інтеграції потрібні матеріали з доброчесності для кожної з програм.

Іншим форматом інтеграції, про який згадували експерти є інтеграція у вже наявні тематично близькі предмети. Часто згадували громадянську освіту 10-го класу, що вже передбачає обов'язкові модулі про антикорупцію, а також експерти Іван Юрійчук та Олександр Калітенко запропонували правознавство.

Також експерти згадували про варіант впровадження окремого курсу, можливо, за вибором. Вікторія Козаченко зазначила: «Є школи, які хочуть цю тему, вони з нею працюють, вони її люблять, вони розуміють, вони хочуть поглиблене занурення у вигляді окремого курсу на вибір». Ганна Новицька також додає: «Я бачу це окремим курсом. Щось типу громадянської освіти, але не вже в 10 класах, куди не всі потрапляють, а весь курс навчання – з 1 до 11».

У ході інтерв'ю експерти висловлювали думки щодо важливості позакласного навчання доброчесності. Олександр Калітенко зазначав про такі практики як гостьові лекції та онлайн-уроки. Експерт вказав на приклад UNDP (United Nations Development Program), яка організувала антикорупційні шкільні уроки з гостьовими спікерами до Міжнародного дня боротьби з корупцією.

Вікторія Козаченко зазначила про важливість самоврядування в школі, яке допомагає дітям виражати себе і навчає приймати рішення. Вона пропонує, щоб діти мали можливість голосувати за питання, що стосуються їхнього оточення, наприклад, колір стін у коридорі. Такий підхід дає дітям відчуття відповідальності і можливість вести дискусії.

Важливим у процесі дослідження є коментар про те, що важливо розуміти, що така система не може працювати, якщо на одному уроці ти доброчесний, а на усіх інших ні. Цю думку у своїй відповіді широко розкрила Вікторія Козаченко, яка говорить про значення створення «золотих стандартів» у школі. Вона наголошує на необхідності прозорості та доброчесності в процесах, які відбуваються всередині шкільної інституції, як от закупівля і розподіл навантаження. Вона також згадує про проведення розважальних заходів поза класом, які створюють інтерактивне середовище для вивчення доброчесності. Це співзвучно із поглядами інших експертів – Галини Титиш та Людмили Слива. Детальніше про концепцію «золотого стандарту» ми розповімо нижче, під час розгляду наявного досвіду експертів.

Серед тем, що експерти пропонують включити у навчання доброчесності, можемо виділити такі: побутова корупція та її шкода у вимірі суспільства (хабар за іспит, плата за довідки тощо), практичні навички із захисту своїх прав у випадку зіткнення із вимаганням хабаря, академічна доброчесність (цитування, списування), робота та функції антикорупційних органів тощо. Важливим також був коментар Івана Юрійчука, що необхідно викладати академічну доброчесність без відриву від загальної доброчесності, бо це органічна її складова.

Також експерти пропонували інноваційні та методологічні рекомендації до створення матеріалів на тему. Так експертка Марина Дорош запропонувала створити серію мультфільмів для школярів молодшого віку на тему доброчесності, а Галина Титиш в обговоренні наповнень матеріалів зазначила, що вони мають бути не рекомендаціями, а практичними вправами. Далі наводимо цитату експертки: «Бачимо від вчителів, що вони потребують готових інструментів. І чим вони будуть краще, якісніші, зрозуміліші, тим вони з більшою радістю будуть їх брати в роботу. Ми на сайті НУШ проводили опитування серед вчителів і ми бачили, що більше 90% вчителів шукають готові матеріали. Якщо ці матеріали будуть зручними для вчителів, наприклад, тебе є такий урок, там є три вправи на цю тему. Ти охоплюєш всі три теми, але зачіпаєш ще тему доброчесності і прокачуєш, наприклад, навички з написання есе».

Рефлексія наявного досвіду впровадження серед релевантних стейкхолдерів.

У межах цієї теми ми розглянемо досвід та вивчені уроки тих експертів, що мали практичний досвід впровадження доброчесності в середню освіту в Україні: Людмила Слива (НАЗК), Вікторія Козаченко (екс-НАЗК, екс-Взаємодія), Галина Титиш (ГО СмартОсвіта), Тимур Демчук (учитель), Ганна Новицька (заступниця директора ліцею).

Експертка Людмила Слива, розповідаючи про досвід впровадження доброчесності у НАЗК, зазначає, що Офісом Доброчесності НАЗК було проведено пілотний проєкт із системою антикорупційної освіти в 16 школах України. Пілотний проєкт передбачав розроблення та проведення обов'язкового курсу для 9-класників, він включав уроки та позакласні активності. За відгуками, учні були зацікавлені, але були також і перевантажені. У ході проведення пілотного проєкту було виявлено, що курс зміцнив обізнаність стосовно корупції, але не спричинив значних змін у ставленні та поведінці учнів. Також виникли складнощі з інтеграцією курсу у деяких школах через обмеження у годинах навчання. Офіс Доброчесності НАЗК планує просувати цей курс, але усвідомлює, що потрібно більше часу та підтримки для практичного втілення знань про доброчесність.

Вікторія Козаченко, згадуючи досвід впровадження НАЗК, називає деякі складнощі, що супроводжували проєкт. Досвід експертки включав спроби спілкування та залучення МОН. Проте, за словами Вікторії, спілкування виявилася невдалим, оскільки Міністерство було максимально незацікавленим у цій темі на той момент. Також важливою проблемою була відсутність державного стандарту для профільної середньої освіти. Це означало, що освітня система не мала чітких вказівок та норм, як виховувати цінності доброчесності та боротьби з корупцією серед учнів. Експертка вбачала в цьому проблему, оскільки такий стандарт був потрібний для формування ціннісних орієнтирів учнів. Крім того, експертка зазначила складнощі у взаємодії з донорами, які виділяли гроші на проєкти антикорупційної спрямованості. Вона відзначила, що ці гроші іноді перенаправлялися на інші теми або проєкти, що призводило до недофінансування роботи з протидії корупції в освіті.

Заступниця директора ліцею Ганна Новицька розповідає про досвід впровадження доброчесності у їхньому ліцеї: «В нашому ліцеї ми систематично працюємо над інтеграцією доброчесності. Ми розробили власну

електронну систему, яка є доступною для всіх – батьків, вчителів, учнів та адміністрації. Ця система забезпечує прозорість оцінювання, здачі та перевірки робіт, а також відвідування уроків. Наразі вже є результати. Багато вчителів зрозуміли, що часи, коли вони ставили оцінки на свій розсуд, минули. Наша система автоматично розраховує тематичні оцінки, що зменшило кількість помилок і роздумів, яку оцінку поставити. Ми також прагнемо до доброчесності, даючи учням можливість висловити свої непорозуміння, якщо вони вважають, що оцінка була неправильною. Ми спонукаємо учнів бути чесними і не користуватись чужою працею, будучи відкритими у спілкуванні і в інших сферах». Ганна додає, що про успішність ще рано говорити, але зазначає, що важливо не зупинятися і продовжувати робити свою роботу. «Ми не чекаємо методичних інструкцій або чекаємо, щоб інші заклади показали нам свій досвід. Ми намагаємося бути попереду і не зупинятись», – додає експертка.

Очільниця ГО «СмартОсвіта» Галина Титиш розповіла про їх досвід впровадження доброчесності. Експертка зазначає, що ГО працювала з реальними школами, що дозволило їм не лише розробити матеріали з доброчесності, але й налагодити пряму взаємодію з учителями та учнями. Організація проводила різні заходи, серед яких був і форум доброчесності, на якому вчителі, які не брали участі в проекті, мали можливість дізнатися більше про розроблені матеріали. Під час форуму вчителі ділилися своїм власним досвідом та історіями, пов'язаними з доброчесністю. Це дозволило учасникам форуму розуміти, що доброчесність має вплив на реальне життя і може стикатися з різними викликами та ситуаціями.

Одна з таких історій, яку розповів один з учителів, стосувалася ситуації, коли учень запізнився на урок через те, що його батько прийняв хабар. Вчителька стикнулася з дилемою, як почати говорити з дитиною про доброчесність. Вона розуміла, що якщо буде висловлювати сувору критику, це може вплинути на стосунки дитини з іншими однокласниками. За словами

Галини Титиш такі історії не є рідкістю, та є реальним викликом, з яким стикаються вчителі під час впровадження доброчесності. Такі розмови на форумі дозволяли учасникам отримати практичні поради та підтримку одне від одного.

За словами експертки, запит на матеріали з доброчесності був величезним, тому ГО «СмартОсвіта» використала всі свої доступні ресурси для друку посібників. У результаті було надруковано 4 тисячі посібників, які були розповсюджені в школах. Великий запит свідчив про актуальність теми доброчесності та зацікавленість педагогічної спільноти в розвитку цих компетенцій учнів.

Експерт Тимур Демчук зазначає, що у демократичній школі «Майбутні» вже були впроваджені практики, спрямовані на розвиток доброчесності. Відсутність оцінок в цій школі допомагає уникнути недоброчесних домовленостей між вчителями та учнями. Учні також мають можливість самостійно обирати предмети та заняття, що сприяє активному навчанню. У межах свого викладання предмету «Громадянська освіта» експерт також працює над формуванням доброчесності серед учнів. Цей предмет в демократичній школі «Майбутні» викладається протягом 5–6 років. Під час занять розглядаються теми, пов'язані з політикою, громадянським суспільством, державними органами, правами людей та іншими важливими аспектами. Особлива увага приділяється доброчесності та проблемі корупції, з використанням актуальних кейсів, ця практика дуже подобається учням, вони активно включаються в обговорення проблемних запитань, зі слів експерта.

Залучення стейкгоल्дерів та джерела фінансування для політики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти.

Під час дослідження експерти назвали таких основних стейкгоल्дерів: НАЗК, освітні ГО, антикорупційні ГО, міжнародні донори, місцеві органи влади, МОН, ДСЯО, медіа-лідери та популярні особистості, учителі,

директори та батьки. Нижче ми наведемо важливі, на нашу думку, цитати експертів щодо стейкхолдерів.

На думку експертки Людмили Сливи, ключовими стейкхолдерами політики є ця державна вертикаль освіти – МОН, Департаменти освіти, управління освіти, Державна служба якості освіти. Вона зазначає: «Якщо ми говоримо про зміну шкільного середовища та про всеохоплююче поширення доброчесності в школах, без них, на превеликий жаль, ми не зможемо отримати ніякого нормативного припису, а без нормативного припису, на превеликий жаль, велика кількість педагогів не будуть нічого робити. Це те, з чим ми стикаємося, це те, з чим стикалося тривало час наші партнери з громадських організацій. Є частина зірочок, як ми їх називаємо, які готові щось робити на власній ініціативі. Але щоб охопити дуже багато людей цією інновацією, тут уже треба якісь вигоди, батоги і пряники залучати».

Цю думку підтверджує експертка-вчителька Світлана Богдзієвич: «Найперше потрібно власним прикладом показувати модель поведінки з доброчесністю. Далі потрібно залучати Інститут модернізації змісту освіти, який може створити навчальні програми для курсів/інтеграції. МОН має грифувати їх, щоб учителі мали можливість працювати за ними».

Іван Юрійчук зазначив, що громадянське суспільство в Україні розвивається швидкими темпами і має значний вплив. Він наголосив на ролі громадських організацій, які часто беруть на себе функції, що зазвичай належать державі. На думку експерта громадські організації можуть відігравати важливу роль у боротьбі з корупцією, але вони повинні співпрацювати з державою. Він порівняв громадські організації з пожежними командами, які повинні діяти швидко, коли держава ще не прийняла необхідні заходи. Водночас, експерт закликав громадянське суспільство тиснути на державу, щоб вона включила ці теми до нормативно-правових актів і зробила їх постійними, адже так можна забезпечити сталість політики.

Експерт Тимур Демчук радить особам, які будуть впроваджувати програму, розглядати різні формати взаємодії з поліцією, ЗСУ, місцевою владою, активістами та з відомими особистостями. Він вважає, що більше неформальних форматів буде задіяно, тим краще. Експерт пропонує, наприклад, включити деякі добродесні кейси в сценарій підліткового серіалу, як от «Школа». Він також зазначає, що важливо залучати міжнародних донорів, оскільки чим більше взаємодіяти з ними на цю тему, тим більше сигналів ми надсилаємо про те, що стаємо нормальною країною, що можна більше співпрацювати, інвестувати і допомагати нам. Детальніше про залучення міжнародних донорських організацій ми поговоримо нижче.

Експертка Людмила Слива також розповіла про важливість залучення батьків до освітнього процесу з метою впровадження добродесності. Експертка зазначила, що батьки є надзвичайно важливими стейкхолдерами, але взаємодія з ними є викликом, адже вони мають свої власні уявлення про світ, і це впливає на передачу цінностей своїм дітям. Щоб залучити батьків до проекту, НАЗК співпрацює з громадською організацією «Батьки СОС» і планує продовжувати цю співпрацю.

Важливу роль, на думку Галини Титиш, у політиці впровадження добродесності в Україні відіграє участь НАЗК. Експертка відзначила, що коли НАЗК бере участь у проекті або співпрацює з НАБУ та САП, це свідчить про те, що ці структури дійсно зацікавлені у боротьбі з корупцією. Вони не просто беруть участь у проектах через наявність донорських коштів, але відчують відповідальність за процес і результат. Це надає ваги і значимості всьому процесу в очах вчителів, а також підкреслює його серйозність.

Окремим запитанням у процесі проведення дослідження було ідентифікувати акторів, що готові долучитися до впровадження добродесності в освіті, або продовжити діяльність у сфері. Галина Титиш, Людмила Слива, Олександр Калітенко, Іван Юрійчук, Тимур Демчук, Ганна Новицька зазначили, що готові разом зі своїми організаціями продовжувати роботу з

впровадження доброчесності. Тетяна Шевчук зазначила, що готова долучатися особисто зі своєю антикорупційною експертизою, її організація навряд буде долучатися, тому що має інші цілі, статутну іншу діяльність, місію. Марина Дорош зазначає, що інші проекти в міжнародній організації IREX можуть долучитися до реалізації політики. Вікторія Козаченко зазначила, що внесла у політику впровадження доброчесності все, що хотіла станом на зараз, але не виключає, що у майбутньому ще буде із нею зустрічатися. Експертка Світлана Богдзівич зазначила, що наразі це буде для неї неактуально через інше навантаження.

Думки експертів щодо фінансування політики розділилися. Варіанти, що були згадані: повне фінансування за рахунок залучення донорських коштів, співфінансування державним бюджетом та коштом міжнародних донорів, повне фінансування державою. Останній варіант був зазначений лише одним респондентом. Далі ми висвітлимо основні тези експертів на цю тему.

Розпочнемо тему фінансування зі слів експерта Івана Юрійчука, який зазначає, що дуже багато заходів, можливо, навіть 80%, а може й 90, не будуть потребувати грошей. Експерт вказує, що якщо вчитель буде на уроці ставити адекватні домашні завдання, а батьки вдома не будуть замість дитини ці завдання робити, закріпиться розуміння, що так правильно, що це наша культура – доброчесність.

Експерт Олександр Калітенко вважає, що держава повинна активніше долучатися до фінансування проєктів, пов'язаних з освітою, інфраструктурою та діджиталізацією, замість перекладання всієї відповідальності на донорів. На його думку, наразі більшість комунікаційних ініціатив щодо боротьби з корупцією перекладаються на плечі донорів, держава ще не відчуває належної важливості цього питання. Він вважає, що це повинно змінитися, не обов'язково повністю залежати від донорського фінансування.

Експертка Марина Дорош вважає, що протягом найближчих років західні донори та міжнародні організації будуть головними фінансовими

силами, які підтримуватимуть освіту, інфраструктуру та професійний розвиток вчителів. Вона сумнівається, що держава зможе виділити необхідні бюджетні кошти на ці питання в умовах війни. Вікторія Козаченко також вважає, що фінансування таких ініціатив з бюджету не є реалістичним українських умовах. Вона вбачає можливість фінансування з бюджету тільки критичних заходів – розробка та видання підручників, доступність робочих зошитів та матеріалів, фінансування на підвищення кваліфікації вчителів. Донори, на її думку, можуть продовжити фінансувати деяку частину потреб, зокрема, розробку «золотого стандарту» та пілотні проекти. Однак, вона вважає, що інформаційна та просвітницька робота також потребує додаткового донорського фінансування.

Іван Юрійчук у відповіді навів приклад із сфери освіти, який може слугувати аналогією для політики з впровадження доброчесності – зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО). Він зазначив, що на початку ця система функціонувала на грантові гроші і не була обов'язковою. З 2004 по 2007 роки проводились роботи з розробки цієї системи, і після їх успішного завершення передали її управління державі. З того часу ЗНО стало невід'ємною частиною державної політики та фінансується з державного бюджету. Іван Юрійчук підкреслює важливість цієї реформи та зазначив, що громадські організації, які зазвичай є лідерами, іноді роблять речі, які ніхто інший не зробив би. Вони виявляють потребу та розробляють ініціативи, які згодом можуть бути впроваджені державою.

Експертка Людмила Слива зазначає, що її команда реалізує проект за кошти, виділені з державного бюджету. Ці кошти використовуються для оплати праці спеціалістів, які займаються розробкою проекту. Партнери, як-от ГО «СмартОсвіта» та ГО «ЕдКемп», співпрацюють з ними, оскільки вони мають велику віру в цю тему, і не отримують жодних матеріальних вигод. Школи, які брали участь у пілотному проекті, також не отримували фінансових винагород. На думку експертки фінансування є важливим

аспектом, оскільки воно допомагає залучати педагогів і підвищувати їхню мотивацію. Наразі їхніми партнерами у напрямі є EUACI, які надають фінансування для оплати роботи експертів, що розробляють матеріали. Експертка говорить, що фінансування таких активностей повинно бути передбачене окремо у державному бюджеті, але під час воєнного стану це менш імовірно. Незважаючи на це, команда продовжує працювати з ентузіазмом, залучаючи експертів, які хочуть допомогти і бути корисними для громадянського суспільства.

Експертка додає, що складність у залученні донорських коштів полягає у тому, що це не є типовою діяльністю для НАЗК. Наприклад, НАЗК легше залучати партнерів, які підтримують їх у справі моніторингу фінансування політичних партій. Розробка навчальних програм щодо доброчесності є менш типовою для антикорупційної організації, але команда розуміє важливість цього завдання, оскільки воно відповідає вимогам українського законодавства та Конвенції ООН про запобігання корупції.

Недоліки, загрози, та забезпечення сталості політики.

На основі попередніх тверджень респонденти ідентифікували недоліки, загрози, що є важливими на їх думку, а також запропонували свої ідеї для забезпечення сталості політики. Нижче ми подаємо основні думки експертів щодо недоліків та потенційних загроз.

Галина Титиш зазначає, що матеріали проекту мають враховувати різні типові програми, що існують у школах. Їх інтеграція є викликом, оскільки кожна програма має свою специфіку. Наприклад, якщо взяти одну програму, її матеріали можуть бути корисними лише для певної категорії шкіл, які використовують цю програму. Інші школи, які мають різні програми, не зможуть використовувати ці матеріали, оскільки їх зміст і теми можуть відрізнитися. Крім того, існує багато підручників, що робить інтеграцію складною.

Також Галина Титиш у своїх роздумах посилається на соціологиню Вікторію Бриндзу та пояснює, що доброчесність є цінністю вищого порядку. Вона стверджує, що коли людина опускається до рівня базових потреб і речей, ці потреби стають ключовими для неї і в цей момент важко очікувати від людини доброчесності.

Експертка зауважує, що змістовна частина текстів про доброчесність може варіюватися і може охоплювати етичні дилеми. Вона вказує, що тема доброчесності може бути представлена в різних предметах навчання, таких як українська мова, історія або громадянська освіта. Однак, для цього вчителям потрібні відповідні інструменти, оскільки вони не мають ресурсів створювати їх самостійно. Але також є вчителі, які готові до цього, але їм потрібна допомога і вони з задоволенням використовують готові інструменти.

Вікторія Козаченко також згадує, що загрозою є обмежений ресурс вчителів і погане фінансове забезпечення. Експертка зазначає, що вчителі відчувають незабезпеченість і часто погано реагують на адміністративний тиск та команди. Вона вважає, що ця ситуація не є задовільною і вчителі потребують поступової трансформації. Експертка додає також про складність впровадження в Україні: «Я була на зустрічі на цю тему із колегами з Грузії, Румунії, з Молдови, Білорусі, це було у 2021 році. Порівняно з нами, це абсолютно різна кількість шкіл. У цих країнах мова йде про впровадження доброчесності в одну-дві тисячі шкіл, а у нас ця цифра у рази більша».

Олександр Калітенко підкреслює, що важливо, щоб таким навчанням займалися люди, до яких є довіра серед учнів. Він дає приклад вчителя, який бере хабарі за оцінки, і стверджує, що навіть якщо такий вчитель намагається передати ці знання, його уроки не сприймаються доброчесними. Олександр пояснює, що це може нагадувати практики радянської політінформації, коли навчали того, в що самі не вірили. Враховуючи постсовітську історію, такого підходу потрібно уникати.

Експертка Марина Дорош зазначає, що вчителі та батьки є ключовими учасниками в цьому процесі. Вона вказує на потенційну загрозу, коли діти бачать недоброчесні дії своїх батьків, які намагаються впливати на вчителів за допомогою хабарів або підказок, щоб отримати кращі оцінки. Вона також підтримує думку інших експертів, що вчителі самі можуть підтримувати корупційні практики, наприклад, коли вони вимагають внесків на шкільне обладнання, що також є загрозою для цілей політики.

Вікторія Козаченко окрім проблеми кадрів, що будуть безпосередньо впроваджувати доброчесність, зазначає ще три загрози для реалізації політики: «1. Загроза що не вийде достатньо якісно інтегрувати доброчесність в програму (ні по змісту, ні по кількості, ні по цікавості, тобто по якимось іншим параметрам). 2. Другий виклик серйозний – це теми того, як це може бути поширено в Україні в контексті руйнувань, в контексті дуже серйозних втрат освітніх. Це може бути неперіоритетна тема. 3. Мені здається, буде впливати політичне питання, відчуття в цілому безкарності в корупційних скандалах, в тому числі в системі освіти, це буде дуже сильно впливати на настрої гравців в системі освіти і тих, хто там працює».

Експертка Ганна Новицька дивиться на загрози, що можуть виникнути із позиції учителя та вказує на проблему зневіри, коли люди втомлюються від того, що роблять, але не бачать великих результатів. Це може спонукати їх припинити свої зусилля, адже впровадження доброчесності в шкільну освіту це довготривала робота, що не одразу буде показувати результати. Експертка зазначає, що деякі вчителі не розуміють освітній процес і вперто вважають, що їхнє завдання – просто передавати знання, не приймаючи всебічний підхід до освіти та необхідність формування життєвих компетентностей.

Галина Титиш також зазначає, що недоліком політики може стати відсутність офіційного грифування навчальних матеріалів. Експертка зазначає, що з її досвіду це дуже важливий фактор для вчителів, адже вони бояться використовувати матеріали, які не мають верифікації від МОН. «З

одного боку, закон гарантує педагогічну свободу вчителя, що дозволяє їм використовувати будь-які матеріали. Але ми маємо розуміти, що імовірність того, що вони візьмуть якийсь матеріал, прямо пропорційна до того, має воно гриф ІМЗО, чи не має воно гриф ІМЗО. Це відводить відповідальність від вчителя за вибір матеріалів на іншу структуру, яка провела верифікацію та затвердила їх», – зазначає експертка.

Далі ми розглянемо думки експертів щодо можливого забезпечення сталості політики.

Розпочнемо із переконання Тимура Демчука про те, що намагання застосувати інструмент впровадження доброчесності в програму освіти загалом є сталим підходом у контексті протидії корупції. Експерт вважає, що цей підхід точно приносить результат, але не негайно, проте додає, що швидкі рішення зазвичай не ефективні, і не можна очікувати миттєвих змін. На думку експерта варіант посадити всіх корупціонерів – це не реалістичний та неефективний підхід. Замість цього, Тимур вважає, що робота з освітою є, можливо, єдиним способом забезпечити стійкий та стабільний результат у боротьбі з корупцією та просуванням доброчесності у наступні десятиліття.

На думку Галини Титиш для забезпечення сталості важливою є атмосфера в самій школі. Це очевидно, оскільки доброчесність включає у себе повагу і відповідну поведінку, навіть коли ніхто не бачить. Доброчесність не обмежується лише корупцією у форматі «красти – некрасиво». Це ширша концепція, яка включає почуття належності до спільноти. Якщо людина відчуває себе частиною спільноти, важливо, щоб її вчителька не ставила її в безсуб'єктне положення, а бачила її як суб'єкта. Це складна система, на яку впливає багато факторів. У цьому контексті експертка позитивно ставиться до створення «золотого стандарту» доброчесності для шкіл від НАЗК.

Ганна Новицька розмовляючи про сталість вказує, що нормативно-правове закріплення політики є дуже важливим для вчителів. На її думку, якщо

ця політика буде впроваджена на рівні програм та навчальних планів, це буде забезпечувати безперервність при зміні кадрів.

Експертка Марина Дорош, апелюючи до свого досвіду, вказує, що найкраще зафіксувати політику впровадження доброчесності на офіційному рівні, якщо йдеться про окремі предмети або теми, пов'язані з доброчесністю, що мають бути обов'язковими для всіх класів.

Марина Дорош та Галина Титиш у своїх відповідях також наголошують на важливості доступності навчальних ресурсів для зацікавлених вчителів. Вони згадують, що вчитель має мати доступ до комплектів матеріалів, а також вчителям необхідно знати, як працювати з цими матеріалами. Ці складові забезпечать комплексний підхід, що працюватиме у довготривалій перспективі.

Висновки до Розділу 2

У другому розділі проведено аналіз політики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти, як в українському, так і міжнародному контекстах. Було виявлено, що інтеграція доброчесності в освіту є поширеним явищем, і багато країн займаються розвитком цієї концепції.

У ході аналізу ми розмежували міжнародний досвід впровадження доброчесності в програму шкільної освіти за двома підходами: освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включені у шкільну програму, і освіта з інтеграцією тем доброчесності у позакласну програму. Ми проаналізували досвід одинадцяти країн світу, було виявлено, що такі країни, як Австрія, Південна Корея, Бангладеш, займаються розвитком освіти з інтеграцією тем доброчесності у позакласну програму. Водночас Угорщина, Литва, Руанда, включають тематику доброчесності у шкільну програму.

Аналіз міжнародного досвіду свідчить, що інтеграція тем доброчесності в освіту стає все більш поширеною. Вона сприяє боротьбі з корупцією та розвитку етичних цінностей серед учнів у довгостроковій перспективі. Знання міжнародного досвіду може бути цінним для розробки і впровадження програми з доброчесності в шкільну освіту в Україні.

Також ми провели аналіз нормативно-правової бази впровадження політики доброчесності в програму шкільної освіти в Україні, зокрема, розглянули деякі ключові нормативно-правові акти, що регулюють впровадження політики, а саме Закон України «Про освіту», Державні стандарти середньої освіти, Антикорупційну стратегію та Державну антикорупційну програму на 2023–2025 рр.. Також ми розглянули практики із впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні 2019–2023 рр., зокрема, проєкти «Прозора школа» (Офіс доброчесності НАЗК), USAID «Взаємодія» та ГО «ЕдКемп Україна», ГО «СмартОсвіта».

Для оцінки проблематики політики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти було проведено 10 інтерв'ю з експертами-практиками, представниками державних органів влади та громадських організацій. Головні питання стосувалися актуальності теми протидії корупції, валідності інструменту впровадження доброчесності в шкільну освіту, формату впровадження, досвіду впровадження, стейкхолдерів та фінансування, недоліків та загроз політики, а також шляхів забезпечення її сталості.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ В ПРОГРАМУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

3.1. Рекомендації для реалізації політики з впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні

У цьому підрозділі ми надамо рекомендації для реалізації політики з впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні. Ці рекомендації беруть до уваги актуальний статус-кво, і сформовані у результаті аналізу наукової літератури та досліджень, міжнародних та українських практик впровадження, нормативно-правової бази політики в Україні, результатів експертних інтерв'ю. Цей підрозділ окреслює такі питання: актуальність подальшого впровадження політики, необхідні дії у нормативно-правовому полі, рекомендовані моделі впровадження політики. Питання розширення політики впровадження доброчесності, роботи зі стейкхолдерами, фінансування, забезпечення сталості викладені у наступному підрозділі цієї роботи.

Отже, розпочнемо цей підрозділ з розгляду актуальності подальшого впровадження політики доброчесності в середню освіту. На основі висновків експертів, а також міжнародних практик і рекомендацій OECD, можемо підсумувати, що актуальність впровадження доброчесності в середню освіту є високою. Загальною рекомендацією для НАЗК як основного стейкхолдера є продовження цієї практики, адже як зазначають експерти, міжнародні рекомендації та дослідження, така політика може бути довготривалим інструментом подолання корупції.

Ми погоджуємось із експертами, які позитивно відзначали роботу НАЗК із впровадження політики доброчесності, адже саме ця установа є профільною організацією, яка відповідає за запобігання корупції в Україні. Ця практика

відповідає рекомендаціям OECD, та є поширеною згідно з міжнародним досвідом – коли організації такого типу долучаються саме до впровадження політики з інтеграції тем доброчесності в програму середньої освіти. Декілька експертів прямо зазначали позитивний вплив того, що політикою займається НАЗК, а не інші установи чи громадської організації через вплив та значення для рекрутингу вчителів. Ми хочемо додати, що ще однією перевагою НАЗК у якості актора реалізації та просування політики є краща репутація установи, що важливо через тематичну специфіку політики.

Також хочемо зазначити, що нагальність першочергового доступу до шкільної освіти усіх дітей в Україні в умовах війни не виключає важливість поступового впровадження тематики доброчесності в програму середньої освіти. Адже майбутня відбудова нашої країни та пов'язані з нею фінансові ресурси, які Україна залучатиме з допомогою міжнародних партнерів, створюють величезні корупційні можливості, які в свою чергу загрожують сталому розвитку та відновленню. Усі досліджені джерела свідчать, що впровадження політики доброчесності не дасть швидких результатів і потребує часу для отримання відчутних змін у сприйнятті корупції в Україні. У ході дослідження ми отримали обґрунтовані підтвердження того, що така політика є довготерміною, але на нашу думку, починати роботу із масштабування в усіх школах потрібно якнайшвидше. Як, на нашу думку, це можна реалізувати в складних умовах, ми будемо розглядати далі.

Щодо необхідності нормативно-правових змін думки опитаних експертів в межах дослідження розділилися. Нагадаємо, що наразі Державні стандарти для молодшої та базової середньої освіти передбачають програмні результати навчання, пов'язані із доброчесністю, проте і таких результатів передбачено доволі мало, особливо в молодшій школі. До того ж, ці програмні результати не мають обов'язкового характеру виконання, і переважно стосуються саме академічної доброчесності, а не доброчесності в цілому.

Ми погоджуємось із думкою декількох експертів, що в сучасних умовах зміна наявних державних стандартів, тобто фактичний перегляд прийнятих стандартів молодшої та базової середньої освіти, не є актуальними через складність цієї процедури. Водночас звертаємо увагу, що нині в Україні немає ухваленого Державного стандарту профільної середньої освіти, що охоплює класи, в яких передбачене викладання громадянської освіти та правознавства. Саме ці дисципліни експерти пропонували як потенційне поле для інтеграції тематики доброчесності.

Вважаємо, що профільна освіта з доброчесності для дітей старшого шкільного віку є продуктивною, адже школярі такого віку вже можуть працювати із складнішими етичними дилемами, кейсами тощо. Тому рекомендуємо розробити та ухвалити Державний стандарт профільної середньої освіти з програмними результатами, пов'язаними із цінностями доброчесності. На нашу думку, таких програмних результатів має бути значно більше, ніж наявних зараз у стандартах молодшої та базової середньої освіти.

Наразі ми не бачимо нагальної потреби змінювати інші нормативно-правові акти для впровадження відповідної політики в середню освіту. Адже на цьому етапі, відповідно до проведеного аналізу, ми не розраховуємо на миттєве поширення навчання з доброчесності на усі школи України. Наявної законодавчої бази у вигляді державних стандартів достатньо для залучення ядра з 10–20% шкіл України протягом найближчих років. Вважаємо, що наявні стандарти вже зобов'язують школи досягати певних навчальних результатів у сфері доброчесності, що має бути достатньою підставою для рекрутингу перших наборів шкіл.

Однак рекомендуємо в межах наступного перегляду стандартів молодшої та середньої базової освіти звернути увагу укладачам та іншим зацікавленим стейкхолдерам на необхідність включення більшої кількості програмних результатів, які були б присвячені саме цінностям доброчесності у широкому розумінні, а не лише академічній доброчесності. Ми

погоджуємося тут з думкою експерта Івана Юрійчука, що академічна доброчесність є невід’ємною частиною загальної культури доброчесності.

У результаті проведення дослідження ми виявили необхідність розробки стратегії впровадження доброчесності у програму шкільної освіти, що визначала б основні місії, візію політики, детальні плани розширення з перспективою на 3–5 років, плани моніторингу та навчання вчителів, що могло б забезпечити сталість та послідовність досягнення результатів політики. На нашу думку, розробка стратегії з фокусом на доброчесність в освіті може удосконалити роботу НАЗК у цьому напрямку. Наразі кроки, передбачені Державною антикорупційною програмою з розробки навчальних матеріалів з доброчесності та відповідної освіти для вчителів видаються досить поодинокими, без цілісного бачення якісного охоплення усіх шкіл, забезпечення результативності навчання, розуміння майбутніх шляхів фінансування. Деякі пропозиції з цієї сфери ми опишемо нижче, але наголошуємо на необхідності розробки, такої стратегії, яку можна вважати частиною “soft law”.

Вагома частина другого розділу цієї роботи, стосувалася питання, яке ми детально обговорили із експертами, а саме моделі запровадження освіти з інтеграцією тем доброчесності. У понятті “модель” ми виділили такі складові: обов’язковість/необов’язковість освіти, рівень середньої освіти, вікової категорії для впровадження тем доброчесності та підхід до інтеграції. Серед підходів до інтеграції розглядаємо наскрізну інтеграцію в основні предмети, наскрізну інтеграцію в пов’язані предмети, інтеграцію окремого вибіркового курсу, а також позакласні навчальні заходи та розвиток культури доброчесності в школі загалом.

На основі попереднього аналізу ми дійшли висновку, що інтеграцію доброчесності в програму середньої освіти потрібно провести на всіх рівнях середньої освіти – від молодшої до профільної. Ця рекомендація є співзвучною із пропозиціями багатьох експертів під час інтерв’ю, що впровадження

доброчесності має охоплювати всі класи із урахуванням різних спроможностей учнів в конкретному віці.

У питанні обов'язковості освіти вбачаємо, що доцільно прагнути до створення обов'язкової освіти з інтеграцією тем доброчесності, але в найближчій перспективі 1–2 років, ми не можемо вимагати від вчителів обов'язкового викладання тем, пов'язаних із доброчесністю, та перевіряти цю діяльність. Рекомендуємо передусім надати учителям всі можливі інструменти для навчання та інтеграції доброчесності, а також навчити їх користуватися ними. Без цього кроку запровадження обов'язкового навчання доброчесності призведе до формального виконання завдання без розуміння суті та мети цього інструменту.

Далі ми викладемо рекомендації щодо підходів інтеграції. Можемо підсумувати, що в Україні є досвід впровадження майже всіх підходів, зазначених вище: ГО «СмартОсвіта» впроваджувала доброчесність у молодшу школу через наскрізну інтеграцію в основні предмети, НАЗК має напрацювання з наскрізної інтеграції в основні предмети базової середньої освіти (матеріали поки що знаходяться в розробці), а також досвід реалізації пілотного проекту, який передбачав наскрізну інтеграцію в додатковий предмет на вибір. Окрім цього НАЗК зараз працює над проектом «Прозора школа», що передбачає запровадження культури доброчесності у всій школі, яка бере участь в проекті. Загалом Україна має досвід й інших проектів, проаналізованих в підрозділі 2.2.2, в межах яких були розроблені матеріали для додаткових позакласних заходів.

Нашою рекомендацією буде в першу чергу присвятити увагу двом напрямам: наскрізній інтеграції доброчесності в програму основних предметів, та запровадженню культури інтеграції доброчесності в школі. На нашу думку, ці підходи мають переважати в інтеграції доброчесності надалі.

Попри те, що ці підходи є найбільш складними з погляду необхідності ретельного підготовчого і концептуального опрацювання, саме інтеграція в

основні предмети має ймовірність поширитися достатньо, щоб забезпечити базове розуміння доброчесності в більшості шкіл в Україні. Це зумовлено кількома обмеженнями для впровадження доброчесності, які ми виявили у ході аналізу, а саме обмеження навчального часу і перевантаженість учнів великою кількістю предметів.

На нашу думку, запровадження нових вибіркового предметів не зможе принести сталого ефекту з тієї причини, що вони можуть бути змінені через один-два роки, а також не матиме системності, на відміну від таких предметів як математика чи історія України.

Тому нашою рекомендацією буде саме зосередити наявні ресурси на створенні навчально-методичних, тренінгових матеріалів вчителям для наскрізної інтеграції тем доброчесності в основні предмети. Цей підхід, на наш погляд, невід'ємно пов'язаний із підходом інтеграції культури доброчесності в школі загалом, адже включення тематики доброчесності в кілька предметів/роботу кількох викладачів неодмінно передбачає залучення і підтримку директора школи. Без такої команди, що впроваджують загальну культуру доброчесності школі, інтеграція в основні предмети буде, на нашу думку, менш ефективною.

Саме на основі цих двох підходів є можливість поступово добудувати інші інструменти, як-от, додаткові вибіркові курси, позанавчальні заходи для зацікавлених шкіл, які зможуть більш поглиблено опрацьовувати тему. Загалом, ми позитивно оцінюємо практику створення бібліотеки із різних матеріалів на цю тему, яку вчителі змогли б використовувати відповідно до індивідуальних обставин та потреб. Водночас, створення таких додаткових матеріалів не може, на нашу думку, розглядатися для забезпечення сталої моделі впровадження доброчесності в програму середньої освіти, що можна буде вимірювати та оцінювати у результатах учнів та зміні їх поведінки.

3.2. Дорожня карта для реалізації політики з впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні

У межах цього підрозділу ми опишемо свої пропозиції для реалізації політики та охопимо такі теми як загальна концепція розширення політики, робота із стейкхолдерами, робота із вчителями, фінансування політики, інші рекомендації щодо сталості політики.

Розпочнемо із загальної концепції розширення політики. Як ми зазначали раніше, у ході дослідження, важливим серед експертних інтерв'ю було питання про те, чи потрібно робити політику обов'язково вже зараз. Проте, серед експертів, і це співвідноситься із нашою думкою, не було сумнівів, що для ефективного впровадження політики їй потрібно масштабуватися на якнайбільше, потенційно на усі школи в Україні. Для цього, на нашу думку, необхідно створити стратегію із розширення проекту, у яку ми пропонуємо включити перш за все це цілі з охоплення на найближчі три роки. Ми пропонуємо поставити ціль охоплення політикою від 500 до 1 000 активних шкіл на підконтрольних територіях України.

Під охопленням ми розуміємо застосування у цих школах двох підходів, які ми попередньо описували в попередньому підрозділі – це інтеграція доброчесності в програму основних предметів, а також поширення культури доброчесності в школі загалом. Для досягнення цілі пропонуємо рухатися наступним чином. На першому етапі декілька місяців приділити підготовці до розширення політики, а саме розробкою матеріалів. Перш за все готових планів уроків для вчителів, які б вони могли використати одразу для інтеграції в конкретні предмети в базовій середній школі. Також, за потреби, оновити наявні матеріали для молодшої школи. Згодом, розробляти такі ж матеріали і для профільної середньої школи. Одночасно із розробкою методичних матеріалів, необхідно розробляти тренінгові програми для вчителів та

директорів шкіл, щоб мати їх готовими і на початку мати змогу проводити навчання для представників шкіл.

У межах підготовчого етапу необхідно також розпланувати 9–10 хвиль набору вчителів на наступні 3 роки, за виключенням літа. Хвилі можна розбити відповідно до цілі, тобто якщо ми визначимо, наприклад, ціль охоплення у 600 шкіл, відповідно запланувати кожні три місяці з вересня до травня набирати в проєкт по 60 шкіл. Це означатиме навчання приблизно для 240 освітян в межах однієї хвили. Ця ціль є доволі амбітною, тому що вона передбачає велику кількість тренінгів та залучення зовнішніх тренерів. Також це означає і велику кількість адміністративної роботи, як проведення реєстрації цих учасників на тренінги, комунікація із учасниками, проведення оцінки тренінгів та результатів навчання учнів тощо.

На нашу думку, дуже важливо на етапі планування проєкту залучитися підтримкою партнерів, які були б готові взяти на себе підготовку та проведення цих тренінгів. Що позначає значну необхідність пошуку додаткового стабільного фінансування для політики. Про це ми згадаємо нижче.

На нашу думку, після такої активної роботи із залучення шкіл протягом трьох років складеться активне ядро вчителів, що зможуть бути рушійною силою для більших змін. Окрім цього, у нас буде достатньо велика вибірка шкіл, щоб розуміти, чи є ефективними розроблені матеріали, здійснювати роботу над помилками в уроках та тренінгах, а також, щоб мати розуміння чи потрібно далі лобювати обов'язковість освіти з інтеграцією доброчесності в освіту. Також за ці три роки можна розробити ще більше матеріалів вже для наскрізної інтеграції у предмети громадянської освіти, правознавства, для викладання цілого курсу за вибором, а також різних матеріалів для позакласної роботи.

Зрозуміло, що для актора політики найбільш важливою частиною в цьому контексті буде знаходження людських та фінансових ресурсів, для

реалізації такого поширення політики. Разом із цим, вважаємо, що така схема буде значно ефективнішою, ніж обов'язкове запровадження навчання доброчесності без належної підготовки.

Нижче ми ідентифікували головних стейкхолдерів відповідно до зібраної інформації з аналізу актуальної ситуації в Україні, а також із аналізу експертних інтерв'ю, проведених у другому розділі. Окрім ідентифікації стейкхолдерів ми також визначили відповідний, на нашу думку, їх інтерес до політики, а також впливовість для реалізації цілей політики з впровадження доброчесності. Також ми коротко описали стратегії поведінки, які ми пропонуємо застосовувати до зазначених стейкхолдерів. На нашу думку, робота з стейкхолдерами має бути однією з найважливіших частин роботи, в першу чергу тому, що наявні ресурси команди обмежені і робота з партнерами тут має бути фактично основною для того, щоб реалізувати політику.

Таблиця 3.1

Матриця стейкхолдерів політики

Стейкхолдери	Інтерес до політики (за шкалою від -5 до 5)	Впливовість стейкхолдера (за шкалою від -5 до 5)	Стратегія поведінки по відношенню до кожного з стейкхолдерів
НАЗК, Офіс доброчесності	5	5	Залучення інших стейкхолдерів
ГО «СмартОсвіта», ГО «ЕдКемп»	4	3	Найближчі партнери – залучення у роботу із розробки матеріалів, навчання вчителів, пошуку донорів
МОН	3	5	Важливий партнер для масштабування політики, залучення до інформаційної кампанії для рекрутменту вчителів, розробки нормативного забезпечення

Продовження табл. 3.1

ДСЯОУ, УІРО	3	3	Додаткові партнери для залучення до інформаційної кампанії для рекрутменту директорів та вчителів, оцінювання політики
Регіональні департаменти освіти	1	3	Потенційний партнер для масштабування на наступних стадіях поширення політики, залучення до інформаційної кампанії для рекрутменту директорів
ІМЗО	-5	4	Взаємодія з установою для отримання «грифу» на матеріали з доброчесності для вчителів та учнів
Директори	1	4	Інформування про діяльність, залучення школи до участі, навчання доброчесності та використанню матеріалів
Вчителі	0	5	Інформування про діяльність, залучення до участі, навчання доброчесності та використанню матеріалів
ІППО	2	4	Навчання принципам політики впровадження політики, залучення до викладання доброчесності вчителям у межах підвищення кваліфікації
Батьки	0	3	Інформування про діяльність, охоплення комунікаційними кампаніями
Учні	0	5	У першу чергу охоплення через вчителів, що навчатимуть своїх учнів доброчесності, додаткові уроки доброчесності від антикорупційних органів, позакласні заходи проведені партнерами
Донори (Антикорупційна ініціатива ЄС, SACC1)	2	3	Адміністрування чинних донорських грантів, за можливості, фандрейзинг нових грантових проєктів для розширення

Закінчення табл. 3.1

Донори (існуючі проекти USAID, посольства США, ВБ, Швеції, UNDP тощо)	0	4	Критично важливі партнери для масштабування політики, фандрейзинг нових грантових проєктів для розширення
ГО із антикорупційною експертизою (TI Ukraine, Центр протидії корупції)	3	3	Залучення до інформаційних кампаній, залучення до створення матеріалів для вчителів та учнів, залучення до проведення відкритих заходів для різних стейкголдерів
Медіа-лідери, лідери думок	0	3	Залучення до інноваційних інформаційних кампаній

Складено автором

Окрім зазначеного у таблиці, хочемо зупинитися на роботі із вчителями детальніше, тому що вважаємо, що саме вчителі є найбільш важливим стейкголдером та фактично реалізатором цієї політики на практиці. Тому розглянемо пропонування формат роботи із ним детальніше.

Перш за все, ми розуміємо, що для ефективного впровадження політики вчитель має розуміти, що таке доброчесність які є принципи доброчесності, чому бути доброчесним це важливо, як це впливає на життя кожного, а також вміти з самого реагувати на прояви недоброчесності в повсякденному житті. Тобто ми розуміємо, що всі ті характеристики, які їх експерти ідентифікували як необхідні для програми учнів, мають, в першу чергу, бути глибоко пропрацьовані з вчителями. Адже ми погоджуємося з думкою експертів, що коли вчитель сам не є доброчесним і показує не зразкову поведінку учням разом із уроками доброчесності в інші дні, таке навчання буде мати дуже низьку ефективність для учнів. Додамо також, що без доброчесності вчителя неможливо реалізувати концепцію інтеграції культури доброчесності в школу загалом.

Окрім навчання самій доброчесності, вчитель має вміти користуватися матеріалами та мати можливість задати запитання щодо використання матеріалів. Також матеріали мають бути постійно доступними. Деякі

стейкхолдери, що безпосередньо працювали з провадженням доброчесності в Україні на практиці, зазначали, що важливе значення для вчителів має і наявність паперової версії матеріалів. На їх думку, це значно підвищує імовірність того, що вчителі будуть застосовувати матеріали частіше. Друк матеріалів є дороговартісним і складним для виконання процесом, особливо зараз в умовах війни, проте рекомендуємо стейкхолдерам політики звернути увагу на це питання і, за можливості, шукати фінансування для того, щоб друкувати матеріали і забезпечувати ними вчителів.

Важливим для роботи з вчителями також є наявність «грифу» для навчальних матеріалів із інтеграції доброчесності. Це було однією із загроз, яку ідентифікували експерти – матеріали, які не схвалено до використання в освітніх закладах відповідною установою, вчителі будуть рідше використовувати на заняттях. Оскільки метою політики буде, у тому числі, забезпечити якомога частіше використання матеріалів вчителями на уроках, отримання грифів також буде завданням в межах реалізації політики. Вважаємо цінним зазначити, в цьому контексті, що подання документів для отримання грифів вже закладено як крок в межах загальної Державної антикорупційної програми, що була прийнята у березні 2023 року.

Важливе питання в межах цієї роботи – це фінансування політики. Експерти, що працюють чи працювали в НАЗК, зазначають, що дійсно, станом на зараз реалізація політики майже повністю фінансується з державного бюджету. Деякі донорські кошти були залучені нещодавно, переважно з долученням тих донорів, що вже фінансують діяльність антикорупційних органів. Також, експерти зазначали, що складність в залученні коштів полягає у тому, що така політика не є першочерговою і основою діяльністю НАЗК.

Водночас, майже всі експерти зазначали, що в умовах війни державне фінансування для такої політики є малоімовірним і не зовсім доцільним. Проте, важливість проєкту і його довготривала перспектива дає нам зрозуміти, що роботу потрібно починати якнайшвидше і шукати фінансування потрібно.

Нашою рекомендацією для актора політики в цьому контексті буде працювати над залученням інших донорів, з якими НАЗК раніше не працювало. Тобто не типових організацій, що займаються питаннями антикорупції в Україні на сьогодні, а саме організації, для яких пріоритетними будуть якісні зміни в освітній політиці та громадській активності. Зокрема, ми маємо на увазі таких донорів, як існуючі проєкти USAID, аналоги Взаємодії, чи UNITY, а також інші проєкти, що передбачають навчання молоді. Окрім цього, ми рекомендуємо звертатися з пропозицією у консорціумі разом з вже наявними партнерами, ГО «СмартОсвіта», ГО «ЕдКемп» до таких потенційних донорів як посольство США в Україні, посольство Великобританії в Україні, посольство Швеції в Україні, UNDP, проактивно пропонуючи власну стратегію політики і запитом на фінансування на найближчі три роки.

Реалізація такого складного проєкту є доволі дороговартісною, проте дуже потрібною і ми схилиємося до того, що для широкого розповсюдження політики критично важливо потрібно зробити акцент на знаходження до тривалого фінансування з гарантією на декілька років, щоб могли реалізувати задумані плани. Разом з тим, ми переконані, що унікальна позиція НАЗК, а також вже наявна експертиза, наявність вже розроблених матеріалів та відгуки освітян, ставлять НАЗК та партнерів у доволі перспективне становище для можливо фандрайзингу серед зазначених донорських організацій.

Загалом, підсумовуючи хочемо зазначити, що всі рекомендації вказані в підрозділах 3.1 та 3.2 були надані з урахуванням потенційного впливу на забезпечення сталості політики. Рекомендації щодо підходів впровадження доброчесності, рекомендований формат роботи з вчителями, нормативні рекомендації та інші мали на меті реагувати на загрози та можливості політики.

Водночас, ми б хотіли ще додати декілька ідей, які можуть потенційно також використати для того, щоб забезпечити сталість політики. Їх озвучували експерти, а також, деякі виникли у нас в процесі написання дослідження.

Отже, важливим питанням, про яке ми зазначали трішки вище – наявність друкованих матеріалів. Одним із варіантів здійснити в умовах війни це можливість включити в підручники з основних предметів вправи для учнів з доброчесності. Оскільки держава швидше за все продовжуватиме забезпечувати друк підручників для учнів, це може бути одним із кроків забезпечення сталості політики.

Окрім цього, ми рекомендуємо створити окрему бібліотеку електронних матеріалів, де були зібрані усі матеріали з доброчесності, розроблені для всіх вікових категорій, предметів та класів. Ми рекомендуємо розмістити таку бібліотеку не лише на сайті НАЗК, але й на інших відкритих платформах для вчителів. Адже не всі вчителі цілеспрямовано будуть шукати такі матеріали на сайті НАЗК, з більшою ймовірністю вчителі зможуть знайти ці матеріали на інших ресурсах, що є більш типовими аудиторії вчителів.

Окремо для забезпечення сталості та адаптації політики ми рекомендуємо включити у майбутню стратегію політики плани із здійснення моніторингу та оцінки ефективності політики. На різних фазах імплементації політики моніторинг може виглядати по-різному, але ми пропонуємо включити в оцінку заміри учнів до того, як вони навчалися доброчесності. Згодом, здійснювати оцінку під час навчання доброчесності кожного року та порівнювати ці результати із результатами контрольної групи. Таке тестування може включати розбір кейсів на різну тематику доброчесності, знання з фактичної інформації про доброчесність, знання про практичні інструменти протидії недоброчесній поведінці у житті.

Ще одним інструментом забезпечення сталості політики, який, як ми розуміємо, НАЗК вже реалізовує, це співпраця із ІППО. В цьому напрямку ми хочемо підкреслити, що при потенційно можливому ухваленні обов'язкового навчання доброчесності і поширенні політики на усі школи в Україні, будь-яких ресурсів фінансових та людських ресурсів для такого навчання буде замало,

тому важливо навчати доброчесності ІППО, щоб вони вже перейняли навчання вчителів надалі.

Висновки до Розділу 3

У межах цього розділу ми описали наші рекомендації щодо шляхів реалізації публічної політики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні, що базуються на нашому аналізі наукових дослідженнях, міжнародних та українських практиках впровадження доброчесності в освітніх програмах та аналізу експертних інтерв'ю.

Зокрема, у першому підрозділі третього розділу ми описали загальні рекомендації щодо доцільності реалізації політики, необхідні кроки у нормативно-правовому полі, моделі впровадження політики. У другому підрозділі, із дорожньою картою для реалізації політики, ми надали рекомендації щодо планування розширення політики, співпраці зі зацікавленими сторонами, співпраця з вчителями, фінансування та забезпечення сталості політики.

Загальною рекомендацією для НАЗК як основного стейкхолдера є продовження цієї практики, адже наше дослідження показало, що така політика може бути довготривалим інструментом подолання корупції. Також, відповідно до нашого дослідження, рекомендуємо впроваджувати інтеграцію доброчесності в програму середньої освіти на всіх рівнях середньої освіти – від молодшої до профільної. Щодо вибору підходу інтеграції – нашою рекомендацією буде в першу чергу присвятити увагу двом напрямкам – це наскрізна інтеграція доброчесності в програму основних предметів та запровадження культури інтеграції доброчесності в школі.

Нашою рекомендацією для актора політики є також працювати над залученням інших донорів. Через комплексний підхід і велику кількість шкіл в Україні, реалізація політики буде доволі дороговартісною і ми схилиємося

до того, що для широкого поширення політики, критично важливо зробити акцент на тривалому фінансуванні з гарантією на декілька років.

ВИСНОВКИ

У першому розділі ми дослідили поняття «доброчесність» та «корупція» та навели різні визначення цих понять. Зазначені визначення, зокрема «корупція – це зловживання владою в особистих цілях» та «доброчесність – послідовне узгодження та вірність загальноприйнятим етичним цінностям», розкривають широкий спектр наукових підходів до цих понять. Ми також вивчили основні теорії щодо причин корупції, зокрема теорію «суб'єкт-агент» і теорію «суспільних дій», які надають різний погляд на механізми поширення корупції.

Також, ми визначили, що інтеграція доброчесності в програму шкільної освіти – викладання знань про цінності, принципи та норми доброчесності у програмі обов'язкової освіти або в межах позанавчальних заходів. Крім цього, визначили два основних підходи до інтеграції за авторським доопрацюванням методології ОЕСД – включення доброчесності у шкільну програму та її інтеграція у позапрограмні заходи. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що впровадження доброчесності в освіту сприяє боротьбі з корупцією та розвитку етичних цінностей серед учнів у довгостроковій перспективі.

У другому розділі ми проаналізували політику впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні та закордоном. Ми виявили, що інтеграція доброчесності в освіту стає все поширенішою тенденцією, і багато країн вже займаються розвитком цієї концепції. Цей досвід є цінним для впровадження програми з інтеграції доброчесності в шкільну освіту в Україні. Зокрема серед країн варто виокремити досвід Литви, Австрії та США як таких країн, що демонструють розв'язання викликів найбільш близьких до нашого контексту впровадження політики.

Також було проаналізовано нормативно-правове регулювання впровадження політики доброчесності в Україні, зокрема Закон України «Про освіту», Державні стандарти середньої освіти та Антикорупційна стратегія

України, що регулюють впровадження політики. Крім того, були розглянуті практики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні за останні роки.

Для оцінки проблематики політики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти, ми провели десять експертних інтерв'ю з представниками державних органів влади, громадських організацій та експертами-практиками. Головні питання стосувалися актуальності питання протидії корупції, валідності інструменту впровадження доброчесності в шкільну освіту, формату впровадження, досвіду впровадження, стейкхолдерів та фінансування, недоліків та загроз політики, а також забезпечення її сталості.

У межах третього розділу ми надали рекомендації щодо політики впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні.

У першому підрозділі третього розділу ми надали загальні рекомендації, щодо доцільності реалізації політики, необхідних кроків у нормативно-правовому полі, та моделей впровадження політики. Ми вказали на необхідність створення стратегії реалізації політики та активної співпраці зі зацікавленими сторонами.

У наступному підрозділі, ми надали рекомендації щодо планування розширення політики, співпраці з вчителями та іншими стейкхолдерами, фінансування та забезпечення сталості політики. Важливим аспектом є залучення додаткових фінансових ресурсів для забезпечення сталого фінансування політики, оскільки розширення політики на всі рівні середньої освіти може бути витратною діяльністю.

Нашою рекомендацією для Національного агентства з питань запобігання корупції є продовження практики впровадження доброчесності в освітні програми, оскільки наше дослідження показало, що це може бути ефективним інструментом у боротьбі з корупцією. Також, рекомендується зосередитися на двох напрямках інтеграції доброчесності: включення

доброчесності в програми основних предметів та створення культури доброчесності в школах.

Отже, підсумовуючи наше дослідження, можемо зазначити, що ми бачимо доцільність для реалізації політики з впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні, а її ефективність можна забезпечити шляхом заходів, що описані у третьому розділі роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. НАЗК. (2023). Нетерпимість до корупції серед громадян і бізнесу зростає – результати дослідження. <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/neterpymist-do-koruptsiyi-sered-gromadyan-i-biznesu-zrostaye-rezultaty-doslidzhennya/>
2. Marquette, H., & Peiffer, C. (2015). Corruption and Collective Action. College of Social Sciences, University of Birmingham. <https://www.cmi.no/publications/file/5544-corruption-and-collective-action.pdf>
3. Bloom, P. (2013). Just babies: The origins of good and evil. Just babies: The origins of good and evil.
4. Dickinson, J. (1963). Death of a Republic: Politics and Political Thought at Rome 59-44 B.C.. Macmillan. https://books.google.ro/books/about/Death_of_a_Republic.html?id=YI9oAAAAMAAJ&redir_esc=y
5. Мельченко, В. І., & Деркаченко, Ю. В. (2021). ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ КОРУПЦІЯ. «Молодий вчений». <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/465/450>
6. ООН. (2003). Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16
7. ООН. (1997). Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173). https://zakon.rada.gov.ua/go/994_101
8. Mulgan, R. (2012). Aristotle on Legality and Corruption. In R. Mulgan (Ed.), Corruption: Expanding the Focus (pp. 25–36). Canberra: ANU Press.
9. Хавронюк, М. І., Банчук, О.А., Дудоров, О. О., Луцик, В. В., Попович, В. П., & Сорока, О. В. (2018). Науково-практичний коментар до Закону України "Про запобігання корупції". Київ: Ваіте. https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/1523446135commentary_corruption.pdf
10. Бусел, В. Т. (2005). Корупція. Великий тлумачний словник сучасної української мови (VIII). Київ: Ірпінь.

<https://slovnyk.me/amp/dict/vts/%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F>

11. Закон України "Про запобігання корупції" (2014).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
12. Мельник, М. І. (2001). Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія. Київ: Атіка.
13. Мельник, М. І. (2004). Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії). Київ: Юридична думка.
14. П'ясецька-Устич, С. В. (2016). Феномен корупції в Україні (політико-економічний аналіз). <http://global-national.in.ua/archive/14-2016/5.pdf>
15. Трепак, В. М. (2015). Особливості дефініції поняття "корупція".
<http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/557/1/15.pdf>
16. Гус, О. (2021). Поєднання конструктивіського та емпірико-аналітичного підходів до корупції. У Дослідження корупції. Теоретичні та концептуальні засади. Антологія (с. 183). Дух і Літера.
17. Friedrich, C. J. (1972). *Pathology of Politics - Violence, Betrayal, Corruption, Secrecy, and Propaganda*. New York: Harper and Row.
18. Руснак, І. С. (2018). Виховання доброчесності та зниження ризиків корупції: навч. посіб. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського.
19. Nye, J. S. (1967). Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis. *The American Political Science Review*, 67, 417–427.
20. Gupta, A. (1995). Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State. *American Ethnologist*, 22, 375–402.
21. Casciano, D. (2021). Popular Tales of Pastors, Luxury, Frauds and Corruption: Pentecostalism, Conspicuous Consumption, and the Moral Economy of Corruption in Nigeria. *Journal of Extreme Anthropology*, 5, 52–71.
22. Philp, M. (2002). *Conceptualizing Political Corruption*. Taylor and Francis, 41–58.

23. Varraich, A., & Rothstein, B. (2017). Making Sense of Corruption. Cambridge University Press. https://www.researchgate.net/publication/320475141_Making_Sense_of_Corruption
24. Langseth, P. (2002). Global Dynamics of Corruption: The Role of the United Nations Helping Member States Build Integrity to Curb Corruption. Office of Drug Control and Crime Prevention, United Nations Office at Vienna. <https://www.unodc.org/pdf/crime/gpacpublications/cicp3.pdf>
25. Klitgaard, R. (1988). Controlling Corruption: A Study of Corruption and How to Reduce It in Developing Countries.
26. Klitgaard, R., Maclean-Abaroa, R., & Lindsey Parris, H. (2000). Corrupt Cities: A Practical Guide to Cure and Prevention.
27. Transparency International Ukraine. (2020). Що таке корупція. <https://ti-ukraine.org/news/shho-take-koruptsiya/>
28. Robertson, A. (2006). Misunderstanding corruption. Anthropology Today, 22, 8–11.
29. Alatas, H. (1968). The Sociology of Corruption: The Nature, Function, Causes and Prevention of Corruption. D. Moore Press, 61.
30. Хавронюк, М. І. (2017). Запобігання корупції: методичні рекомендації для місцевих активістів. <https://pravo.org.ua/books/zapobigannya-koruptsiyi-metodychni-rekomendatsiyi-dlya-mistsevyh-aktyvistiv/>
31. Словопедія. Добročесність. <http://slovopedia.org.ua/93/53396/861967.html>
32. Офіс добročесності НАЗК. (Дата невідома). Добročесність: поняття, складові та історія. <https://prosvita.nazk.gov.ua/blog/dobrochesnist-ponyattya-skladovi-ta-istoriya>
33. Верховна Рада України. (2022). Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII "Про державну службу". <https://tax.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/zakoni-ukraini/72725.html>

34. OECD. (Дата невідома). OECD Recommendation on Public Integrity. <https://www.oecd.org/gov/ethics/recommendation-public-integrity/>
35. Женевський центр демократичного контролю над збройними силами (ДКЗС). (2010). Виховання доброчесності та боротьба з корупцією в оборонному секторі: збірник прикладів (компендіум) позитивного досвіду. https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/UKR_Compndium_Text.pdf
36. Huberts, L. (2018). Integrity: What it is and Why it is Important. Tandfonline.
37. Гус, О. (2021). Дослідження корупції: теоретичні та концептуальні засади. Антологія. Дух і Літера.
38. П'ясецька-Устич, С. В. (2018). ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ КОРУПЦІЇ ЯК СИСТЕМНОГО ЯВИЩА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЦІ. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ.
39. Кохан, Г. В. (2013). Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.
40. Gerschlager, C. (2005). Beyond economic man: Adam Smith's concept of the agent and the role of deception. Dans Cahiers d'économie Politique.
41. Williams, R. (2010). New Concepts for Old? Third World Quarterly, 20, 503–513.
42. Persson, A., Rothstein, B., & Teorell, J. (2012). Why Anticorruption Reforms Fail – Systemic Corruption as a Collective Action Problem. Governance, 26, 449–471.
43. Rothstein, B. (2013). Corruption and Social Trust: Why the Fish Rots from the Head Down. Social Research, 80, 1009–1032.
44. Erlingsson, G., & Kristinsson, G. (2019). Exploring Shades of Corruption Tolerance: Tentative Lessons from Iceland and Sweden. Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal.

45. Marquette, H., & Peiffer, C. (2017). Grappling with the "real politics" of systemic corruption: Theoretical debates versus "real-world" functions. *Governance*, 31, 499-514.
46. Веб-сайт НАЗК. <https://nazk.gov.ua/uk/>
47. Munro, C., & Kirya, M. (2020). Values education for public integrity - What works and what doesn't. <https://www.u4.no/publications/values-education-for-public-integrity.pdf>
48. Williamson, V., & Eisen, N. (2016). The impact of open government: Assessing the evidence. Center for Effective Public Management at Brookings. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/12/gs_20161208_opengovernment_report.pdf
49. OECD. (2017). Recommendation of the Council on Public Integrity. https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0435?_ga=2.196358058.764323152.1681147342-2057966087.1681147342
50. UN. (2004). UNITED NATIONS CONVENTION AGAINST CORRUPTION. https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf
51. Богданенко, А. І. (2020). Anti-corruption activities and the importance of anti-corruption education. Interregional Academy of Personnel Management. https://www.researchgate.net/publication/342625428_Anti-corruption_activities_and_the_importance_of_anti-corruption_education
52. Collier, P. (2017). The C-word Why we are more aware than ever of corruption – and no nearer to eradicating it. TLS. <https://www.the-tls.co.uk/articles/corruption-book-review-paul-collier/>
53. International Civic and Citizenship Education Study. (2016). IEA International Civic and Citizenship Education Study 2016 Assessment Framework. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-39357-5>

54. Fraillon, J., Schulz, W., & Ainley, J. (2009). ICCS 2009 Asian Report Civic knowledge and attitudes among lower-secondary students in five Asian countries. International Civic and Citizenship Education Study. <https://research.acer.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1022&context=civics>
55. Pancer, S. M. (2015). The Psychology of Citizenship and Civic Engagement. Oxford University Press. http://students.aiu.edu/submissions/profiles/resources/onlineBook/i5s2C7_The_Psychology_of_Citizenship_and_Civic_Engagement.pdf
56. Ballantine, J., Guo, X., & Larres, P. (2018). Can Future Managers and Business Executives be Influenced to Behave more Ethically in the Workplace? The Impact of Approaches to Learning on Business Students' Cheating Behavior. *Journal of Business Ethics*, 149, 245-258.
57. OECD. (2018). Education for Integrity. <https://www.oecd.org/governance/ethics/education-for-integrity-web.pdf>
58. Rothstein, B., & Sorak, N. (2017). ETHICAL CODES FOR THE PUBLIC ADMINISTRATION A Comparative Survey. QoG Working Paper Series. https://www.gu.se/sites/default/files/2022-01/2017_12_Rothstein_Sorak.pdf
59. OECD. (без даты). Feasibility Study on Integrity Education in Greece. <https://www.oecd.org/governance/ethics/feasibility-study-integrity-education-greece-en.pdf>
60. UN - Conference of the States Parties to the United Nations Convention against Corruption. (2017). Education in schools and universities on anti-corruption efforts (article 13, paragraph 1 (c) of the United Nations Convention against Corruption). https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/WorkingGroups/workinggroup4/2017-August-21-23/CAC-COSP-WG4-2017-2-Education.REV.1_E.pdf
61. Moral Education Web. <https://me.icac.hk/home/index.html>
62. ISS, Princeton University. (2015). SHAPING VALUES FOR A NEW GENERATION: ANTI-CORRUPTION EDUCATION IN LITHUANIA, 2002–

2006.

<https://successfulsocieties.princeton.edu/sites/g/files/toruqf5601/files/Lithuania%20Shaping%20Values%20for%20a%20New%20Generation%20ToU%200.pdf>

63. Heywood, P., Marquette, H., Peiffer, C., & others. (2017). Integrity and Integrity Management in Public Life . University of Birmingham. http://pure-oai.bham.ac.uk/ws/files/42921002/D11_4_FINAL_combined.pdf

64. Верховна Рада України. (2017). Закон України про освіту. Відомості Верховної Ради України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

65. Кабінет Міністрів України. (2018). ДЕРЖАВНИЙ СТАНДАРТ початкової освіти. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#n12>

66. Кабінет Міністрів України. (2018). ВИМОГИ до обов'язкових результатів навчання здобувачів освіти з громадянської та історичної освітньої галузі. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#n334>

67. Кабінет Міністрів України. (2020). Постанова Кабінету Міністрів України Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>

68. Кабінет Міністрів України. (2018). Розпорядження Кабінету Міністрів України Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>

69. Кабінет Міністрів України. (2022). ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА (інтегрований курс) 10 клас Рівень стандарту - Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf>

70. Кабінет Міністрів України. (2023). Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023 – 2025 роки. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-derzhavnoi-antikoruptsiinoi-prohramy-na-20232025-t40323>

71. ОСВІТА БЕЗКОРУПЦІЇ - Вчись і навчай доброчесності. (Дата виходу інформації невідома). edcamp.org.ua.
<https://www.edcamp.org.ua/schoolwithoutcorruption>
72. Онлайн-гра "Непідкупність". <https://nepidkupnist.in.ua/>
73. Уроки доброчесності. <https://integrity.nus.org.ua/>
74. Доброчесність в освіті. НАЗК.
<https://prosvita.nazk.gov.ua/dobrochesnist/navchaj-inshyh>
75. Національне агентство з питань запобігання корупції (2021). Методичні рекомендації щодо організації та проведення «Тижня доброчесності» у закладах середньої, професійної та професійно-технічної освіти.
<https://drive.google.com/file/d/1HBJG6ucYj8CzdfgOhxH21qzdoRmfzu8P/view>
76. Прозора школа. НАЗК. <https://prosvita.nazk.gov.ua/blog/prozora-shkola-novyny>

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Зведена таблиця порівняльного аналізу міжнародного досвіду з впровадження доброчесності в програму шкільної освіти

Країна	Класифікація	Опис
Австрія	б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму із залученням органів, що відповідають за питання доброчесності	Федеральне антикорупційне бюро Австрії проводить антикорупційні тренінги для учнів середніх і професійно-технічних шкіл віком 14–18 років через антикорупційні заходи та майстерні
Бангладеш	б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму із залученням органів, що відповідають за питання доброчесності	Кілька шкіл відкрили «магазини доброчесності» з метою допомогти учням засвоїти та практикувати принцип доброчесності в ранньому віці
Болівія	б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму	Управлінням ООН з наркотиків та злочинності (UNODC) і Міністерство боротьби з корупцією та доброчесності Болівії запустило безкоштовний мобільний додаток, що складається з семи ігор, спрямованих на просування культури прозорості та доброчесність серед дітей
Венесуела	б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму	У межах проекту «Генеральний контролер йде до школи» учні віком від 9 до 14 років голосують за «генерального контролера» з числа своїх однолітків, обираючи його терміном на один рік. Новообрані студенти-контролери разом з командою кожні два місяці пишуть звіти про ресурси, управління бібліотекою та їдальнею, технічне обслуговування, правила та шкільний розклад. Звіти передаються до Уряду за підтримки Офісу допомоги громадянам, а держава відповідає на них

Продовження табл. А.1

Гонконг, Китай	а) Освіта з інтеграцією доброчесності, що включена у шкільну програму з залученням органів, що відповідають за питання доброчесності	Тристоронній підхід до боротьби з корупцією: правоохоронна діяльність, профілактика та освіта громади, включаючи програми громадянської освіти від дитячих садків до студентів університетів
Литва	а) Освіта з інтеграцією доброчесності, що включена у шкільну програму з залученням органів, що відповідають за питання доброчесності та б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму	Національна антикорупційна програма залучає широкий спектр інструментів, серед яких є запровадження антикорупційної освіти в школах як «невід'ємної частини державної освіти». Позакласні програми запропонували ще один шлях для розповсюдження інформації та допомогли вирішити труднощі, пов'язані з реагуванням на проблему всієї громади лише через школи
Малайзія	а) Освіта з інтеграцією доброчесності, що включена у шкільну програму з залученням органів, що відповідають за питання доброчесності та б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму із залученням органів, що відповідають за питання доброчесності	Теми протидії корупції включені до шкільних підручників з релігійної освіти та морального виховання. Окрім цього, Комісія з боротьби з корупцією розробила інтерактивний мультфільм під назвою «Упін та Іпін» із антикорупційними повідомленнями для дітей, які будуть завантажені разом із посібником для вчителя та пам'ятками для батьків на освітньому порталі Малайзії
Південна Корея	б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму із залученням органів, що відповідають за питання доброчесності	Щорічні антикорупційні навчальні програми для учнів початкової та середньої школи
Руанда	а) Освіта з інтеграцією доброчесності, що включена у шкільну програму та б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму	Уроки про боротьбу з корупцією та злочинністю, гендерні питання, а також культуру та цінності. На національному рівні використовуються радіопрограми, а державні установи проводять «антикорупційні тижні», щоб розповісти громадянам про наслідки корупції. Також є організовані тренувальні табори, учасники проводять час, вивчаючи історію,

Закінчення табл. А.1

		цінності та національну політику
Словаччина	а) Освіта з інтеграцією доброчесності, що включена у шкільну програму з залученням органів, що відповідають за питання доброчесності	Офіс Уряду, який відповідає за антикорупційну політику, Словаччини розробив програму під назвою «Навчання дітей та молоді у сфері боротьби з корупцією та шахрайством щодо захисту фінансових інтересів Європейського Союзу в Словаччині». Також організовано навчальні семінари для керівників шкіл та вчителів, які впроваджували антикорупційну освіту
США	а) Освіта з інтеграцією доброчесності, що включена у шкільну програму	Посібники з ресурсами, які включають заходи про корупцію та доброчесність, які будь-який вчитель може використати, як вважає за потрібне
Угорщина	а) Освіта з інтеграцією доброчесності, що включена у шкільну програму	Навчання доброчесності та боротьбі з корупцією в школах через навчальну програму з етики

Додаток Б

Витяги з постанови Кабінету Міністрів України про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки

«1.2.1.1.1. Внесення до Державного стандарту профільної середньої освіти:

а) переліку ціннісних орієнтирів щодо формування нетерпимості до корупції та проявів недоброчесності;

б) переліку завдань під час формування громадянських та соціальних компетентностей щодо формування нетерпимості до корупції в усіх її проявах, розуміння неприпустимості толерування нерівності та недоброчесності, а також готовності відмовитися від недоброчесних практик під час розв'язання проблем

1.2.1.1.2. Включення до мети наскрізної змістовної лінії «Громадянська відповідальність» положень щодо формування нетерпимості до корупції та слідування добродішним стратегіям поведінки

1.2.1.1.3. Розроблення навчально-методичних матеріалів, які будуть використовуватися для досягнення мети наскрізної змістовної лінії «Громадянська відповідальність» в частині формування нетерпимості до корупції та слідування добродішним стратегіям поведінки (із можливим залученням до здійснення заходу громадських об'єднань та проєктів міжнародної технічної допомоги)

1.2.1.1.4. Подання документів для отримання грифа щодо рекомендації для використання в освітньому процесі навчально-методичним посібником щодо формування нетерпимості до корупції та слідування добродішним стратегіям поведінки

1.2.1.1.5. Розроблення рекомендацій щодо реалізації в освітньому процесі наскрізної змістовної лінії «Громадянська відповідальність» в частині

Продовження додатка Б

формування нетерпимості до корупції та слідування добродесним стратегіям поведінки

1.2.1.1.6. Розроблення навчальної програми та навчально-методичного посібника курсу за вибором про запобігання корупції та суспільну добродесність для 9 класів (із можливим залученням до здійснення заходу громадських об'єднань та проєктів міжнародної технічної допомоги)

1.2.1.1.7. Подання документів для отримання грифа щодо рекомендації для використання в освітньому процесі навчальною програмою і навчально-методичним посібником курсу за вибором про запобігання корупції та суспільну добродесність для 9 класів

1.2.1.1.8. Розроблення навчальної програми та навчально-методичного посібника курсу за вибором про академічну добродесність для 7—8 класів (із можливим залученням до здійснення заходу громадських об'єднань та проєктів міжнародної технічної допомоги)

1.2.1.1.9. Подання документів для отримання грифа щодо рекомендації для використання в освітньому процесі навчальною програмою і навчально-методичним посібником курсу за вибором про академічну добродесність для 7—8 класів

1.2.1.1.10. Розроблення навчальної програми та навчально-методичного посібника курсу за вибором про академічну добродесність для 10—11 класів (із можливим залученням до здійснення заходу громадських об'єднань та проєктів міжнародної технічної допомоги)

1.2.1.1.11. Подання документів для отримання грифа щодо рекомендації для використання в освітньому процесі навчальною програмою і навчально-методичним посібником курсу за вибором про академічну добродесність для 10—11 класів»

Закінчення додатка Б

«1.2.1.2.1. Адаптація курсів, присвячених антикорупційній тематиці (запобігання корупції, суспільна та академічна доброчесність), та їх включення до доступних програм для підвищення кваліфікації педагогічними працівниками (із можливим залученням до реалізації заходу громадських об'єднань та проєктів міжнародної технічної допомоги)

1.2.1.2.2. Надання рекомендації педагогічним працівникам щодо регулярного проходження підвищення кваліфікації за антикорупційною тематикою (запобігання корупції, суспільна та академічна доброчесність)

1.2.1.2.3. Розроблення навчальної дисципліни «Доброчесність та антикорупція для педагогічних працівників», яка розрахована на здобувачів за всіма спеціальностями галузі знань 01 «Освіта» (із можливим залученням до реалізації заходу громадських об'єднань та проєктів міжнародної технічної допомоги)

1.2.1.2.4. Внесення змін до стандартів вищої освіти всіх спеціальностей галузі знань 01 «Освіта/Педагогіка» ступеня вищої освіти бакалавр в частині нормативного змісту підготовки здобувачів вищої освіти: «Знати основи запобігання корупції, суспільної та академічної доброчесності на рівні, необхідному для формування нетерпимості до корупції та проявів недоброчесної поведінки серед здобувачів освіти та вміти застосовувати їх в професійній діяльності»».

Додаток В

Таблиця В.1

Зведена таблиця з практиками впровадження доброчесності в програму шкільної освіти в Україні

Організація (-ї)	Класифікація	Навчальні матеріали	Посилання
ГО «ЕдКемп Україна», #USAID_Взаємодія	а) Освіта з інтеграцією доброчесності, що включена у шкільну програму, це в першу чергу стосується розроблених уроків. Разом із цим, основний фокус проекту все ж стосується іншого виду інтеграції – б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму	Інтелектуальна антикорупційна гра у форматі «Що? Де? Коли?» (для дітей від 14 років), Антикорупційна «Мафія» (місто проти корупції), Антикорупційні сценарії (для молоді від 15 років), Антикорупційний квест (для учнів 9–11 класів), Антикорупційні уроки (комплект матеріалів із семи уроків для використання із учнями 9–11 класів), Гра «Непідкупність» (доступна за посиланням https://nepidkupnist.in.ua/) , Покрокову інструкцію, як організувати захід	http://edcamp.org.ua/schoolwithoutcorruption
ГО «СмартОсвіта»	а) Освіта з інтеграцією доброчесності, що включена у шкільну програму	Уроки доброчесності – курс розроблені для 3–4 класів. Матеріали включають: Путівник для вчителя, Путівник для учня (дві частини), Рамковий посібник, Квест «Мандрівка містом Доброчесності», Навчальна програма курсу за вибором «Уроки доброчесності» для 3–4 класів, Урок Гідності, Листівки для кутка доброчесності	https://integrity.nus.org.ua/

Закінчення табл. В.1

<p>Офіс Доброчеснос ті Національно го агентства з питань запобігання корупції</p>	<p>б) Освіта з інтеграцією тем доброчесності, що включена у позакласну програму із залученням органів, що відповідають за питання доброчесності</p>	<p>Зимовий урок про доброчесність (для учнів 3–4 класу), Посібник «Нариси про доброчесність» (методичні рекомендації для проведення занять на тему доброчесності учням 5–9 класів), методичні рекомендації щодо організації та проведення «Тижня доброчесності» у зкладах середньої, професійної та професійно-технічної освіти. Також НАЗК розробило онлайн-курси для вчителів: Курс для вчителів «Прозора школа: як створити доброчесне середовище», Курс для викладачів «6 кроків до доброчесності: від теорії до практики»</p>	<p>https://prosvita.nazk.gov.ua/dobrochesnist/navchaj-inshyh</p>
---	---	--	--

Додаток Д

Гайд для проведення глибинних експертних інтерв'ю

Вступ

1) Як ви думаєте, чи буде протидія корупції актуальним питанням в Україні у найближчі 5–10 років? Якщо так, які, на вашу думку, є варіанти боротьби із корупцією?

2) Чи може бути впровадження політики з інтеграції доброчесності в програму шкільної освіти одним із шляхів боротьби із корупцією? Які, на вашу думку, є переваги та можливості у цього інструменту?

Основна частина

1) На вашу думку, чи має бути освіта із інтеграцією доброчесності обов'язковою для кожного учня молодшої, середньої чи старшої школи?

2) Чи є у вас на думці з чого би мала складатися таке навчання для учнів шкіл?

3) Яка роль органів центральної влади, органів місцевого самоврядування та ГО у впровадженні політики з інтеграції доброчесності в програму шкільної освіти? Які інші стейкхолдери мають бути залучені та на якому етапі впровадження політики?

4) Чи змінила свою актуальність політика з інтеграції доброчесності в програму шкільної освіти у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ в Україну?

Спеціальні запитання для тих, хто вже робив спроби інтеграції в Україні (НАЗК, ГО Смарт освіта, ГО ЕдКемп):

1) Враховуючи ваш досвід запровадження програм з інтеграції доброчесності у шкільну освіту, розкажіть про ваші враження у

процесі втілення програм? Чи є у вас плани щодо продовження чи розширення програм?

Спеціальні запитання для освітян-практиків:

1) Чи був у вашому навчальному закладі досвід з інтеграції доброчесності у середню освіту? Чи був він успішний? Наскільки навчальні заклади зацікавлені у впровадженні політики з інтеграції доброчесності в програму шкільної освіти?

Заключні запитання

1) Які основні проблеми та загрози можуть виникнути під час впровадження політики з інтеграції доброчесності в програму шкільної освіти?

2) Якими мали б бути джерела фінансування впровадження політики з інтеграції доброчесності в програму шкільної освіти?

3) Як, на Вашу думку, забезпечити безперервність реалізації політики з інтеграції доброчесності в програму шкільної освіти, незважаючи на кадрові зміни?

4) Чи готові ви чи ваша організація долучитися до реалізації проекту із впровадження політики з інтеграції доброчесності в програму шкільної освіти? Якщо ні, то чому? Якщо так, то у який спосіб?